

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร
**A STUDY OF VIPASSANĀ MEDITATION PRACTICE
IN ASSĀDA SUTTA**

พระโกสินทร์ อินฺทปญฺโญ (โพธิ์แก้ว)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

พระโกสินทร์ อินทปญฺโญ (โพธิ์แก้ว)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Vipassanā Practice in AssādaSutta

PhraKosin Indapanno (Phokaew)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for The Degree of
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต จานซีโต, ดร.)

กรรมการ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต จานซีโต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระโกสินทร์ อินทพลโย)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร
ผู้วิจัย : พระโกสินทร์ อินทปญโญ (โพธิ์แก้ว)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์
 : พระมหาชิต ฐานชิต, ดร., ป.ธ.๗, ศน.บ.(การศึกษา),
 M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)
วันสำเร็จการศึกษา : ๗ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร และเพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญปรับปรุงแก้ไขเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษาพบว่า

อัสสาทสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยคุณของชั้น ๕ พระสังคีติกาจารย์จัดไว้ในพระสูตรต้นตปิฎกสังยุตตนิกาย ภาควรรค พระสูตรมีเนื้อหาที่แสดงหลักธรรม ๔ ประการ ได้แก่ อัสสาทะ (คุณ) อาทินวะ (โทษ) นิสมรณะ (เครื่องสลัดออก) และชั้น ๕ ซึ่งเป็นกระบวนการแห่งการดับทุกข์ โดยเริ่มจากการโยนิโสมนสิการในชั้น ๕ เห็นคุณโดยความเป็นคุณ เห็นโทษโดยความเป็นโทษ และเห็นเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ตามความเป็นจริง จนเกิดญาณทัสสนะจึงเรียกว่า วิมุตติที่ไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล

การเจริญวิปัสสนาในอัสสาทสูตร เริ่มจากการพิจารณาโดยแยกคายเห็นคุณโดยความเป็นคุณคือ เห็นว่าสุขและโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยชั้น ๕ พิจารณาเห็นโทษโดยความเป็นโทษคือ เห็นว่าชั้น ๕ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรผันเป็นธรรมดา (ไตรลักษณ์) และพิจารณาเห็นเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออก คือ เห็นธรรมที่กำจัดฉันทราคะ (นิพพาน) ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยการพิจารณาอารมณ์วิปัสสนากรรมฐาน คือ รูปนามที่เกิดจากการพิจารณาชั้น ๕ เห็นตามความเป็นจริงโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ รู้แจ้งในกระบวนการอริยสัจ ๔ จนเข้าสู่ความพ้นทุกข์ หลักการดังกล่าวนี้สามารถยืนยันได้ว่าเป็นพระสูตรที่แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก คือ การเจริญวิปัสสนาล้วน ซึ่งผลจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกนั้น จะทำให้เกิดปัญญาถึงขั้นญาณทัสสนะและวิมุตติ เป็นพระอรหันต์ที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ คือเป็นผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาอันยิ่ง

Research Paper Title : A Study of Vipassana Meditation Practice in Assāda Sutta
Researcher : PhraKosin Indapanno (Phokaew)
Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)
Research Paper Supervisor
: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education),
M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)
Date of Graduation : March 7, 2019

Abstract

This Research Paper has 2 objectives; to study the content and Dhamma principles in Assāda Sutta, to study the Vipassanā Meditation Practice in Assāda Sutta. This is a Documentary Research by studying and collecting data from Theravāda Buddhist Scriptures: Tipiṭaka, Atthakathā and other related scriptures such as Visuddhimagga, etc. The research has been verified by supervisors and Buddhist scholars, then corrected, and edited in descriptive style. From the study found that;

Assāda Sutta reveals to the advantages of the 5 Aggregates. PraSangētikacarayahas put in Suttantapitaka Sangyuttanikāya Bhāravaga where the Sutta shows the 4 Dhamma principles: Assāda (benefit), Ātēnava (bad effect), Nissairṃa (elimination) and 5 Aggregates which are the process of ceasing the suffering. Starting from yōnisōmanasikāra (right thinking) by seeing the advantages, disadvantages of the 5 aggregates and the way to free from attachment on the 5 aggregates according to the reality until the insight wisdom appears so called Vimutti, meaning to reach Arahattaphala as this life is the final life.

From the study found that Vipassanā Practice in Assāda Sutta reveals to the right thinking by seeing the advantages that physical and mental happiness arise because of relying on the 5 aggregates. Seeing the disadvantages that the 5 aggregates are impermanent, causing suffering and changing in common (trilakasana), and seeing from the insight the Paths to eliminate defilements that is Nibbāna which is the process to develop wisdom by observing the sensations base in body and mind according to the reality of Trilaksana in insight meditation practice, by being aware of the Four Nobles Truth's process until the mind being free from suffering. This mentioned process can confirm that the Sutta shown to be the development of insight meditation under Vipassanāyanika type, the insight which purifies the

mind directly. The result of Insight Meditation practice by considering advantages and disadvantages on the 5 aggregates, the elimination, will enhance wisdom to the level of ñāṇassana and vimutti, becomes Noble Person (Arahant) so called as PaññaVimutti (a person who be liberated by highest wisdom).

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

กราบขอบพระคุณ พระภัททันตะ โอวาทาจริยะ มหาสีสะยาตอ สหภาพเมียนมาร์ที่มีเมตตาอุปถัมภ์ทุกอย่าง และเป็นพระวิปัสสนาจารย์ในการปฏิบัติ กราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ ที่มีเมตตา เป็นพระวิปัสสนาจารย์สอนสอบอารมณ์ ในการปฏิบัติระยะเวลา ๒ เดือน กราบขอบพระคุณพระราชสิทธิอาจารย์ วัฒนาหลวง (อภิญาเจสิตธรรม) ที่ให้ที่พักอาศัยอบรมการปฏิบัติ และอาหารเวลา ๑ เดือน กราบขอบพระคุณพระภิกษุวิปัสสนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ที่เมตตาเป็นประธานพระวิปัสสนาจารย์ และคณาจารย์มีพระพุทธรูป ชวโน, พระจักรพงศ์ ปิยธมโม, เป็นต้น ที่ได้ดูแลแนะนำ และถาม-ตอบสอบอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาเบื้องต้นเป็นระยะเวลา ๑ เดือน กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๔ เดือนแรกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน

กราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิบดีฝ่ายวิชาการ, รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ, พระมหาโกมล กมล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาชิต ฐานชิต, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, และคณาจารย์ทุกท่าน ที่ให้ความรู้ด้านวิชาการ ให้คำแนะนำ แก้ไข ในการทำสารนิพนธ์ ให้ความสมบูรณ ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องทุกท่าน ตลอดถึงเพื่อนนิสิตสาขาวิชาวิปัสสนาภาวนารุ่น ๑๒ ทุก ๆ ท่าน และนิสิตรุ่นพี่ที่ให้การช่วยเหลือไว้ ณ โอกาสนี้

สุดท้ายนี้ คุณความดีของงาน ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในสาหสูตร เกิดเป็นบุญกุศล ความรู้ ความดีงามที่เป็นประโยชน์ ผู้ศึกษาขอมอบให้บิดามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ พระวิปัสสนาจารย์ ที่ให้โอวาทอบรมแนะนำในการปฏิบัติ และทุก ๆ ท่านมีส่วนแห่งกุศลนี้ด้วยเทอญ ฯ

พระโกสินทร์ อินทปณโณ (โพธิ์แก้ว)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ซ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๗
บทที่ ๒ ศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร	๘
๒.๑ โครงสร้างเนื้อหาของอัสสาทสูตร	๘
๒.๑.๑ โครงสร้างของอัสสาทสูตร	๘
๒.๑.๒ เนื้อหาของอัสสาทสูตร	๙
๒.๒ หลักธรรมในอัสสาทสูตร	๑๑
๒.๒.๑ อัสสาทะ (ธรรมที่เป็นคุณ)	๑๑
๒.๒.๒ อาทินวะ (ธรรมที่เป็นโทษ)	๑๒
๒.๒.๓ นิสสรณะ (ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออก)	๑๓
๒.๓ หลักธรรมในอัสสาทสูตร	๑๕
๒.๓.๑ ชั้นที่ ๕	๑๕

๒.๓.๒ มหาภูตรูป ๔	๒๑
๒.๓.๓ หลักของไตรลักษณ์ในอัสสาทสูตร	๒๓
๒.๔ สรุปร้อยบพ	๓๘
บทที่ ๓ ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร	๔๐
๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๔๐
๓.๑.๑ อารมณวิปัสสนาภาวนา	๔๒
๓.๑.๒ ความหมายสมถภาวนา	๔๓
๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา	๔๔
๓.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร	๔๕
๓.๓.๑ การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ	๔๕
๓.๓.๒ การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ	๕๑
๓.๓.๓ การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัด	
ออกจากรูปาทานชั้น ๕ ประการ	๕๗
๓.๔ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๖๐
๓.๕ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรแบบวิปัสสนายานิก	๖๘
๓.๖ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาพระไตรลักษณ์	๗๑
๓.๗ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาชั้น ๕	๗๓
๓.๘ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔	๘๙
๓.๙ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร	๙๓
๓.๑๐ สรุปร้อยบพ	๙๕
บทที่ ๔ สรุปรผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๖
๔.๑ สรุปรผลการวิจัย	๙๖
๔.๑.๑ เนื้อหาและสาระสำคัญในอัสสาทสูตร	๙๗
๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร	๙๗
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๘
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๙๘
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป	๙๙

บรรณานุกรม	๑๐๒
ภาคผนวก	๑๐๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๑

สารบัญตาราง

เรื่อง	หน้า
ตารางที่ ๓.๑ แสดงความสอดคล้องหลักธรรมของการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร	๗๑
ตารางที่ ๓.๒ แสดงการเจริญวิปัสสนาโดยอริยสัจ ๔ ในอัสสาทสูตร	๙๒
ตารางที่ ๓.๓ แสดงญาณในอริยสัจ ๔ ตามอาการ ๑๒	๙๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๐ คัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

การอ้างอิงระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘. หมายถึง สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๗ ชื่อ ๒๖ หน้า ๓๘. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

ส่วนการอ้างอิงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส ภาษาไทย ในการอ้างอิงระบุชื่อคัมภีร์ชื่อ/หน้า เช่น วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๓/๒๗๕. หมายถึง วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส ภาษาไทย เล่ม ๑ ชื่อ ๓ หน้า ๒๗๕. คัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘. หมายถึง อังคุตตรนิกาย มโนรถปุรณิ จตุกกนิบาตอรรถกถา ภาษาไทย เล่ม ๒ ชื่อ ๑๐ หน้า ๒๘๘. ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๐ เป็นต้น

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

คำอธิบายคำย่อในภาษาไทยมีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย คัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา เป็นต้น

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม. (ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป. (ไทย) =	วินัยปิฎก ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)

ที.ม.	(บาลี)	=	สุดตนต์ปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป็นณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริป็นณาสก	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(บาลี)	=	สุดตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขนธวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สุดตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาววารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	อังกุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปณจก.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ปณจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ติกนิบาตร	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุดตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัสมภิทามวรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธาทุกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปฎฐาน	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสและฎีกา

ปกรณ์วิเสส

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
วิสุทฺธิ.ฎีกา.	(ไทย)	=	ปรมัตถมัญยชสา	วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ป.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ปริวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปัญจสุทนี มัชฌิมปิณฑาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย สัทธรรมปกาสินี ปฏิสัมภิทามรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก รัมมสังคณี อัญญาสาสินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมทวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมคำสอนที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากกองแห่งทุกข์ ตัณหาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองด้วยปัญญาญาณ โดยมีสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดา พระองค์ทรงหลุดพ้นจากบ่วงกิเลสทั้งปวงโดยสิ้นเชิง ด้วยวิธีการอบรมจิต และพัฒนาปัญญาที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา^๑ โดยเข้าใจถึงความเป็นเหตุ เป็นผล ของธรรมชาติได้อย่างท่องแท้ ทำให้แก้ปัญหาทั้งหลายได้ อย่างมีประสิทธิภาพ พระพุทธองค์จึงทรง นำมาแสดงแก่พุทธบริษัททั้งหลาย ภายใต้ศักยภาพของแต่ละบุคคล เพื่อพาตนไปในทางแห่งการละ กิเลส ที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ และเห็นแจ้งพระนิพพานในที่สุด

ซึ่งกระบวนการแห่งการพ้นทุกข์ทั้งหมดย่อรวมลงสู่ร้อยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ซึ่งทุกขอริยสัจ ได้แก่ ชั้น ๕ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานเรียกว่า อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นตัว ทุกข์ เพราะบุคคลเข้าไปยึดไว้ด้วยอำนาจอุปาทาน ซึ่งพระสูตรที่แสดงถึงกระบวนการปฏิบัติโดย การพิจารณาในชั้น ๕ เพื่อให้ถึงความสิ้นทุกข์นั้นมีปรากฏอยู่หลายพระสูตร ในบรรดาพระสูตร เหล่านั้น รวมทั้งอัสสาทสูตร ได้กล่าวถึงกระบวนการสลัดออกจากกองทุกข์ หรือ อุปาทานชั้น ๕ ซึ่ง เนื้อหาแสดงถึงคุณของชั้น ๕ โทษของชั้น ๕ และเครื่องสลัดออกจากชั้น ๕^๒ เป็นการเจริญวิปัสสนากาวนา โดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามความเป็นจริง จนเกิดญาณทัสสนะ สามารถเข้าสู่ความเป็นอรหัตตผลได้

ชั้น ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พระธรรมสังคิติกายจารย์จึงได้ตั้งชื่อว่า ชั้น ๕ อารวรรค แปลว่า หมวดยวด้วยวาระที่เกี่ยวกับชั้น ๕ มีพระสูตรทั้งหมด ๗๑๖ เป็นคำสอนของ พระพุทธเจ้า ที่มีจุดหมายเดียว คือความพ้นทุกข์ ไม่ทรงสรรเสริญการสอนให้ติดอยู่แค่สวรรค์หรือ พรหมโลกเท่านั้น ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึง เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละภพทั้ง ๓”^๓ เพราะสวรรค์หรือ พรหมโลกแม้จะเป็นสุคติภูมิก็จริง แต่ยังเป็นการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ยังไม่พ้นไปจากความทุกข์ได้

^๑ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๗๓.

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

^๓ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๔/๙๕-๙๖.

การที่จะหลุดพ้นจากการเวียนว่าย ตาย เกิด (วัฏฏสังสาร) ไม่กลับมาเกิดอีก พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญไว้ใน พระสูตรเหล่านั้น มีอัสสารทสูตรที่ผู้วิจัยสนใจและได้พบหลักธรรมที่จะนำมาวิจัย มีสมุทัยและธรรมเพื่อละออกจากอุปาทานขั้นทั้ง ๕ มีการพิจารณาไตรลักษณ์ เมื่อพิจารณาจนเข้าใจ ญาณทัสสนะจึงเกิดขึ้น หมายถึง ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจมรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้ว และนิพพาน ดังในพระไตรปิฎกว่า “ญาณทัสสนะ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้พบใหม่ไม่มีอีก”^๔ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการมีสติพิจารณา คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขั้น ๕ กำหนดรู้อย่างจดจ่อเนื่อง ด้วยอำนาจของสติสัมปชัญญะ เมื่อตาสัมผัสกับรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อหูสัมผัสกับเสียงก็สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น สติสัมปชัญญะมีความเด่นชัดละจากมลทิน เห็นความปรากฏของผัสสะทั้งหลายเป็นเพียงพันธนาการที่ผูกมัด เกิดปัญญาารู้แจ้งด้วยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ปลดเปลื้องพันธนาการลงเสียได้ ทำให้ผัสสะนั้นดับ เมื่อผัสสะดับ ตัณหาจึงดับลง ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^๕

ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ซึ่งมีเนื้อหา และสาระสำคัญเกี่ยวกับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขั้น ๕ ที่เป็นไปในส่วนแห่งการตัดกิเลสที่เครื่องผูกใจสัตว์ อันเป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร เป็นแนวทาง ให้บรรลุมรรค ผล แล้วกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานต่อไป แล้วเพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถนำมาเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนาสามารถตอบคำถาม ของผู้ปฏิบัติธรรม เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ เนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตรเป็นอย่างไร

๑.๒.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

^๔ คุรยละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

^๕ คุรยละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑.

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นหัวข้อต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเรื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ในประเด็นเกี่ยวกับให้รู้คุณ รู้โทษของชั้น ๕ และรู้ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากชั้น ๕

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ อัสสาทสูตร หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยคุณของชั้น ๕ แสดงถึงธรรมที่เป็นคุณ ธรรมที่เป็นโทษ ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ พระสูตรนี้ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗ พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๙ สังยุตตนิกาย ชันธวรรค มุลป็นณาสกั ภาววรรค

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึงการเอาสติเข้าไปตามดูตามสังเกต เข้าไปจดจ่อเข้าไปใส่ใจ ต่อสภาวะลักษณะที่ปรากฏในขณะนั้น และต่อความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ เสื่อมไป ดับไปของรูปของนาม หรือของร่างกายของจิตใจ หรือของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เพื่อให้ปัญญารู้แจ้งเห็นจริงตามกฎพระไตรลักษณ์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาทบทวนเอกสารและงานการวิจัยดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยได้นำมาเป็นกรอบการวิจัยบางส่วน เช่น กรอบแนวความคิดเรื่องอัสสาทสูตร พบว่ายังไม่มีวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาเรื่องนี้โดยตรง

ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส เป็นลำดับ และ จากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมายุ ๕ รอบ ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙

๒). อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๗

๓). ปกรณวิเสส คัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระ รจนา ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

๑.๖.๒ ตำราวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวถึง การเกิดขึ้นของปัญหาไว้ในหนังสือ ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร ไว้ว่า “โลภะเป็นคำไวพจน์ของตัณหา โลภะเกิดเพราะมีสุขเวทนาเป็นปัจจัย แต่ทุกขเวทนาจึงอาจเป็นเหตุให้เกิดโลภะได้เช่นกัน เพราะทุกขเวทนาทำให้เรารู้สึกอยากได้เวทนาที่ดีขึ้น โมหะก็อาจชักนำให้เกิดโลภะ เช่น ความพอใจ ติดใจ และความทะยานอยากได้ ดังนั้น โลภะ โทสะ และโมหะ จึงเป็นเหตุให้เกิดเวทนา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา พร้อมด้วยทุกข์ในวิภูสงสารที่เป็นผลของตัณหา หนทางเดียวที่จะป้องกันการเกิดขึ้นของตัณหาและความติดใจอยากได้ อารมณ์ที่น่าพึงพอใจ ก็คือการเจริญสติกำหนดรู้ทุกครั้งที่มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เพื่อไม่ให้ตัณหาเข้าครอบงำ และชักนำไปสู่ความทุกข์ทั้งในปัจจุบันและในภพหน้า^๖

๒) พระกัมมัญฐานาจารย์พระปณิตาภิงค์ ได้กล่าวถึงรากฐานที่สำคัญของกิเลสตามไว้ในหนังสือ รู้แจ้งในชาตินี้ไว้ว่า “กิเลสตามเป็นกองทัพแรกของมาร เนื่องจากกุศลกรรมที่เราเคยทำไว้ในอดีต (ไม่ว่าทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ) ทำให้มาเกิดในโลกนี้ในมนุษยภูมิ ซึ่งเป็นภูมิหนึ่งในกามสุคติภูมิทั้งหลาย แต่ละบุคคลย่อมต้องเผชิญกับสิ่งยั่วชวนต่าง ๆ รูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม ความคิดอันบรรเจิด และอารมณ์ที่น่ายินดีพอใจเข้ามากระทบทวารทั้งหกอยู่ตลอดเวลา ตัณหาจึงเป็น

^๖ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาทเหตุผลแห่งวิภูสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓๒.

ผลที่เกิดจากการกระทบกับอารมณ์เหล่านั้นเป็นอิฏฐารมณ์ และค้นหาอันเป็นรากฐานที่สำคัญของกิเลสกา^๗

๓) **พระพรหมคุณาภรณ์** (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายเรื่องกามคุณ ๕ และค้นหาไว้หลายแห่ง เช่น ให้ความหมายของค้นหา ๓ ไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า “คือ อาการแสดงออกของค้นหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการท างานของจิตในส่วนลึกเท่านั้น เป็นความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉย ๆ แต่อยากอยู่เพื่อเสวยสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อเสวยสิ่งที่จะให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป”^๘

๔) **พระเทพเวที** (ประยูรช ปยุตโต) กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่” ว่า นรกและสวรรค์อยู่ที่อายตนะรับรู้นี้เอง กล่าวคือต้องรู้จักนรกและสวรรค์ทั้ง ๓ ระดับ ระดับแรกเป็นนรกและสวรรค์หลังจากการตายยังเป็นเรื่องไกลตัวปัจจุบันเรายังไม่รู้สึกรู้สึกและเนื่องไปจากการสร้างในปัจจุบันด้วย ต่อมาก็เป็นนรกและสวรรค์ที่อยู่ในใจ ก็อยู่ที่ชีวิตที่สร้างภูมิระดับจิตในปัจจุบัน แต่พอมาถึงระดับที่ ๓ นี้ เป็นนรกและสวรรค์แต่ละขณะจิต เป็นเรื่องละเอียดล่ออ เป็น ไปอยู่ประจำตลอดเวลาที่อายตนะรับอารมณ์ทุกขณะจิต ระดับนี้เป็นแกนที่แท้ของนรกและสวรรค์^๙

๕) **พระธรรมธีรราชมหามุนี** (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อุปมาในการเจริญวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า “เมื่อเต่าได้เห็นอันตรายก็รีบหลบภัยฉับไฉน ผู้ปฏิบัติธรรมก็ฉับนั้นคือ เมื่ออารมณ์มากระทบทางประตูต่าง ๆ เช่น รูปมากระทบตา เสียงมากระทบหู กลิ่นมากระทบจมูก รสมากระทบลิ้น ไม่หนี ไม่สู้ ไม่อยู่ ไม่ไป ให้หยุดนิ่งอยู่ในกระดองคือ สติปัฏฐาน ๔ มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ รักษาสมณธรรมไว้ให้ดี ผู้เจริญวิปัสสนาอยู่ พึงรักษาใจไว้ให้ดี มิให้ตกไปในวิตก ไม่ติดอยู่ด้วยค้นหา มานะ ทิฏฐิ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดับกิเลสได้โดยรอบด้าน ปานดังเต่าใหญ่รักษาตัวหุดหัวและเท้าอยู่ในกระดองของตนจนรอดพ้นจากอันตราย ฉะนั้น”^{๑๐}

^๗ พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณิติตาภิวงศ์, **รู้แจ้งในชาตินี้**, แปลโดย พระคันธसारภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๘๕-๘๖.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธีม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๕.

^๙ พระเทพเวที (ประยูรช ปยุตโต), **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๙๗-๑๐๘.

^{๑๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๖.

๑.๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญโญ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” พบว่าชั้น ๕ ตาม ที่ทราบกันว่ารูปนาม นั้น คนละส่วนกันมีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชาอะไรไม่ได้ เป็นไปตามความปรารถนา สมดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนทิกโก (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปจจตตอุบาสก อุบาสิกา ให้ได้มีความรู้และนำไปปฏิบัติได้ดีกว่าก่อนที่ยังไม่ได้ศึกษาเสียอีกและยังทาคาเวทิตพโพธิวิสุทธิ (วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) นั้น ยังนำมาเผยแพร่สอนพระภิกษุสามเณรและ สอนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้ง ๓ ให้ครบบริบูรณ์อีกด้วย^{๑๑}

๒) พระปลัดทะนงค์ ชยนโธ (เทพนิยม) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน” พบว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาศึกษาและปฏิบัติไปตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้เห็นผลตามสมควรแก่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีการปรับอินทรีย์ ๕ เพื่อความสมดุลของผู้ปฏิบัติมี ศรัทธา ปัญญา วิริยะ สมาธิ สติ เมื่ออินทรีย์สมดุลจึงเป็นสภาพเหมาะต่อการเห็นธรรม โดยกำหนดรูปนามชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ เป็นต้น กำหนดรู้ไปตามความเป็นจริง และวิธีการในสติปัฏฐาน ๔ คือกาย เวทนา จิต ธรรม ก็จะทำให้การปฏิบัติเกิดผลตามวิปัสสนาญาณ^{๑๒}

๓) พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร” พบว่า การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐทางดำเนินของพระอริยเจ้า เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัญ्ञังคิกมรรค^{๑๓}

^{๑๑} พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญโญ), ได้ศึกษาเรื่อง “ ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ก.

^{๑๒} พระปลัดทะนงค์ ชยนโธ (เทพนิยม), “ศึกษาการวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก.

^{๑๓} พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

๔) พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิถีละอาสวะในสัพพาสวสูตร” พบว่า วิถีละอาสวะในพระพุทธานุศาสนานุสสาวาทนั้น ก็คือ การปราบกิเลส ๓ ประการ ได้แก่ ๑) ตกตคปหาน ๒) วิกขัมภนปหาน และ ๓) สมุจเฉทปหาน การจะเข้าถึงสมุจเฉทปหานได้นั้น ต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญาที่แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง ด้วยการกำหนดสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และ ธรรม กำหนดรู้รูปนามปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน จนเกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงตามความเป็นจริง ด้วยการกำหนดสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และ ธรรม กำหนดรู้รูปนามปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน จนเกิดปัญญาญาณสามารถละอาสวะกิเลสทั้งปวงได้ตามลำดับขั้นของการบรรลุนิพพาน ซึ่งมีพระโสดาบัน เป็นต้น^{๑๔}

๕) พระสมพร สัจจญาณ (ไชยยะ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาทุกขสังขะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า ทุกขสังขะที่ปรากฏในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติปัฏฐาน ๔ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ด้วยการระลึกรู้ตามเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏ ในการตามกำหนดรู้ รูปและนาม เป็นการเจริญวิปัสสนาที่อาศัยขณิกสมาธิเป็นบาท เรียกว่าสุทธวิปัสสนาประกอบด้วย ทิณฺฐิวิสุทธิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงเป็นอารมณ์ปรมาัตถธรรม^{๑๕}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรวิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๕ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

^{๑๔} พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา), “ศึกษาวิถีละอาสวะในสัพพาสวสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๕} พระสมพร สัจจญาณ (ไชยยะ), “ศึกษาทุกขสังขะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

บทที่ ๒

ศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร

พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงอริยสัจว่าเป็นธรรมที่มีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นของประพจน์พหุธรรม เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน คลายกำหนด เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เปรียบกับใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบ ที่พระพุทธเจ้าทรงหยิบขึ้นมาเทียบกับใบไม้ที่อยู่บนต้น ดังนั้น อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ วิธีปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์จึงเป็นหมวดธรรมที่ควรศึกษาให้ยิ่ง กระทำให้แจ้ง ทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธซึ่งมีปรากฏมากมายในหลายพระสูตร รวมถึงอัสสาทสูตร โดยกำหนดประเด็นการศึกษาดังนี้

๒.๑ โครงสร้างเนื้อหาของอัสสาทสูตร

๒.๒ หลักการของอัสสาทสูตร

๒.๓ หลักธรรมในอัสสาทสูตร

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ โครงสร้างเนื้อหาของอัสสาทสูตร

๒.๑.๑ โครงสร้างของอัสสาทสูตร

อัสสาทสูตร ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๙ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค มูลปณณาสก ภาควรรค เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยคุณของขันธ^๑ ซึ่งในภาควรรค เป็นวรรคที่ว่าด้วยภาวะ ประกอบด้วย ๑๑ พระสูตร ได้แก่

๑) ภาควรรค	ว่าด้วยภาวะ
๒) ปริยญาสูตร	ว่าด้วยการกำหนดรู้
๓) อภิขานสูตร	ว่าด้วยผู้รู้ยิ่ง
๔) ฉันทราคสูตร	ว่าด้วยการละฉันทราคะ
๕) อัสสาทสูตร	ว่าด้วยคุณของขันธ
๖) ทุตติยอัสสาทสูตร	ว่าด้วยคุณของขันธ สูตรที่ ๒
๗) ตติยอัสสาทสูตร	ว่าด้วยคุณของขันธ สูตรที่ ๓

^๑ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

- ๘) อภินันทนสูตร ว่าด้วยความเพลิดเพลินชั้นันท์
 ๙) อุปปาทสูตร ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งชั้นันท์
 ๑๐) อขมมูลสูตร ว่าด้วยมูลแห่งทุกข์
 ๑๑) ปภังคสูตร ว่าด้วยสิ่งที่แตกสลาย

อัสสาทสูตร เป็นพระสูตรในลำดับที่ ๕ ในภารวรรค ว่าด้วยคุณของชั้นันท์ เนื้อหาแสดงแบบนิทานวจนะ เกิดขึ้น ณ กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย เกี่ยวกับความปริวิตกครั้งเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์เกี่ยวกับชั้นันท์๕ เกี่ยวกับคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากชั้นันท์ ๕ ซึ่งเป็นการตรัสตามอัธยาศัยของพระพุทธองค์ เรียกว่า อตตชฌมาสยะ^๒

ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย เป็นการรวมกลุ่มของพระสูตรที่มีหัวข้อหรือบุคคลเกี่ยวข้องกันอัสสาทสูตร มีปรากฏในภารวรรคเหมือนกัน ได้แก่ อัสสาทสูตรหุติยอัสสาทสูตร และตติยอัสสาทสูตร ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับใกล้เคียงกัน คือแสดงเกี่ยวกับคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากชั้นันท์ ๕ เพียงแต่มีรายละเอียดบางประการแตกต่างกัน แต่ในสารนิพนธ์นี้จะขงกล่าวเนื้อหาของอัสสาทสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรในลำดับที่ ๕ ของภารวรรคเท่านั้น

๒.๑.๒ เนื้อหาของอัสสาทสูตร

เนื้อหาของอัสสาทสูตรในภาษาไทยได้แสดงดังนี้

ภิกษุทั้งปวงเมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ที่ยังไม่ได้ตรัสรู้มีความคิดดังนี้ว่า

- อะไรที่เป็นคุณ^๓ อะไรที่เป็นโทษ^๔ อะไรที่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป
 อะไรที่เป็นคุณ อะไรที่เป็นโทษ อะไรที่เป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา
 อะไรที่เป็นคุณ อะไรที่เป็นโทษ อะไรที่เป็นเครื่องสลัดออกจากสัญญา
 อะไรที่เป็นคุณ อะไรที่เป็นโทษ อะไรที่เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร
 อะไรที่เป็นคุณ อะไรที่เป็นโทษ อะไรที่เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญานา

ภิกษุทั้งปวง เรานั้นได้มีความคิดต่อไปดังนี้ว่า สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป

^๒ ที.สี.อ. (ไทย) ๕/๘๐.

^๓ คุณ (อัสสาทะ) หมายถึง สภาวะที่อโรย หรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้องกามคุณ , อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

^๔ โทษ (อาทินวะ) หมายถึง สภาวะที่ไม่อโรย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ , อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะ^๕ ในรูปนี้ ซึ่งเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป

สภาพที่เป็นสุขโสมนัสโดยอาศัยเวทนาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของเวทนา สภาพที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของเวทนา ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากเวทนา

สภาพที่เป็นสุขโสมนัสโดยอาศัยสัญญาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสัญญา สภาพที่สัญญาไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของสัญญา ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในสัญญา นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากสัญญา

สภาพที่เป็นสุขโสมนัสโดยอาศัยสังขารเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสังขาร สภาพที่สังขารไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของสังขาร ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากสังขาร

สภาพที่เป็นสุขโสมนัสโดยอาศัยวิญญาณเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของวิญญาณ สภาพที่วิญญาณไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของวิญญาณ ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณ นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากวิญญาณ

ภิกษุทั้งหลาย ติราปไต เรายังไม่รู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ ติราปไตนั้น เรายังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ รวมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์

แต่เวลาใดเรารู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณโทษโดยความเป็นโทษ เครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ เวลานั้นเราจึงจะยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก รวมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ รวมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์

อนึ่งญาณทัสสนะ^๖เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่าวิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก^๗

^๕ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน, อภ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^๖ ญาณทัสสนะ หมายถึง ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจจรรีผล กิเลสที่ละได้แล้ว และนิพพาน, อภ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^๗ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘-๓๙.

จากการศึกษาเนื้อหาของอัสสาทสูตรนี้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องเข้าใจธรรมชาติที่เป็นไปในกองขั้นทั้ง ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีรับรู้ผ่านทางวิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย และมโน เป็นตัวรับอารมณ์ที่เกิดขึ้นภายใน เมื่อตั้งอยู่ย่อมแปรปรวนของสภาวะธาตุหรือ มหาภูตรูป ๔ แล้วย่อมดับไปตามกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรนี้ ผู้วิจัยจักได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

๒.๒ หลักการของอัสสาทสูตร

พุทธศาสนาสอนในเรื่องของกฎของไตรลักษณ์ เรื่องของธาตุ ๔ ย่อมมีความเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป เมื่อมีขั้น ๕ ย่อมเกิดทุกข์เป็นธรรมดา จากเนื้อหาของ อัสสาทสูตร^{๘๘}แสดงถึงหลักธรรมที่เป็นคุณ (อัสสาทะ) โทษ (อาทีนวะ) ธรรมเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) จากขั้น ๕ เป็นกฎของไตรลักษณ์ และมีสติปัญญา ๔ ในการเจริญภาวนา แสดงได้ดังนี้

๒.๒.๑ อัสสาทะ (ธรรมที่เป็นคุณ)

อัสสาทะ หรือคุณ คือสภาวะที่ร่อยสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ^{๘๙} เป็นสภาวะแห่งความยินดี ความพอใจ เป็นส่วนดีน่าชื่นชม รู้สึกถึงรสอร่อยของกาม ซึ่งในอัสสาทสูตรกล่าวถึง สภาวะที่สุขไสมนัสอาศัยที่อาศัยขั้น ๕ เกิดขึ้น มีดังนี้

๒.๒.๑.๑ สุข

สุข หรือสุขกาย คือความสบายกาย ความสะดวก เป็นสภาวะที่สุขกายเกี่ยวข้องกับกามคุณ คือ สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่พอใจมี ๕ อย่าง คือรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย)^{๙๐}

๒.๒.๑.๒ โสมนัส

โสมนัส หรือ สุขใจ คือ ความสบายใจ ความพอใจ เป็นสภาวะที่สุขใจเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ ยินดีเพลิดเพลินใจในรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ องค์ธรรมได้แก่ โสมนัสเวทนา

^{๘๘} คุรยลละเอียตใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖/๓๘

^{๘๙} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖.

ลักษณะที่จตุกะของสุขใจ (โสมนัสเวทนา) ได้แก่ (๑) มีการเสวยอารมณ์ดีเป็นลักษณะ (๒) มีการเสวยรสอารมณ์ดีเป็นกิจ (๓) มีความชื่นชมยินดีเป็นผล(๔) มีความสงบกายสงบใจ เป็นเหตุใกล้^{๑๑}

อัสสาทสูตร แสดงถึงสภาพที่สุข และ โสมนัสอาศัยชั้น ๕ เกิดขึ้น ได้แก่ ความสุขกายที่มีในรูปชั้น และ ความโสมนัส หรือ สุขใจ เกิดกับนาม ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และ วิญญาณชั้น นี้เป็นอัสสาทะ หรือ เป็นคุณของชั้น ๕ ซึ่งต่อไปจะแสดงถึงโทษของชั้น ๕ มีดังนี้

จากอัสสาทสูตร แสดงถึงธรรมที่เป็นคุณของชั้น ๕ มีดังนี้

๑) สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของรูป ได้แก่ สภาพที่สุขกาย ยินดีพอใจอันเกี่ยวข้องกับกามคุณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

๒) สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยเวทนาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกสบายใจ ความพอใจ สุขใจเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ เพลิดเพลินใจในรูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ

๓) สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยสัญญาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสัญญา ได้แก่ ความจำได้ หมายรู้ที่เกี่ยวกับกามคุณ ๕ ทำให้เกิดความสุขใจ พพอใจ

๔) สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยสังขารเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสังขาร ได้แก่ ความสุข ความพอใจ อันเกิดจากการปรุงแต่งที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕

๕) สภาพที่สุขโสมนัสโดยที่อาศัยวิญญาณเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของวิญญาณ ได้แก่ ความสุข ความสบายใจ อันเกิดจากการรับรู้ในความเพลิดเพลินกับกามคุณ ๕

๒.๒.๒ อาทีนวะ (ธรรมที่เป็นโทษ)

อาทีนวะ หรือ โทษ คือ ภาวะที่ไม่อโรย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ^{๑๒} เป็นสภาวะธรรมที่เป็นโทษ เป็นทุกข์เป็นส่วนเสีย เป็นผลร้าย มีลักษณะตรงข้ามกับคำว่าคุณ

จากอัสสาทสูตร แสดงถึงธรรมที่เป็นโทษของชั้น ๕ มีดังนี้

๑) สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป

๒) สภาพที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของเวทนา

๓) สภาพที่สัญญาไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของสัญญา

^{๑๑} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมาัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒.

^{๑๒} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

๔) สภาพที่สังขารไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของสังขาร

๕) สภาพที่วิญญาณไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของวิญญาณ

๒.๒.๓ นิสสรณะ (ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออก)

นิสสรณะ หรือ เครื่องสลัดออก คือ ทางออก ทางปลดปล่อยจากกิเลส เป็นการพ้นที่ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่ พระนิพพาน^{๑๓} ซึ่งอัสสาทสูตรแสดงถึงธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในชั้น ๕ ในที่นี้หมายถึง พระนิพพาน^{๑๔} เช่นกัน

ฉันทราคะ คือ ความพอใจ และความกำหนด แบ่งเป็น ๒ คำ ได้แก่

- ๑). ฉันทะ คือ ความกำหนดที่ไม่รุนแรง (ทุพพลราคะ)
- ๒). ราคะคือ ความกำหนดที่รุนแรง (พลวราคะ)^{๑๕}

อัสสาทสูตร แสดงถึงฉันทราคะ ที่เป็ความพอใจและกำหนดในรูปนาม ชั้น ๕ ได้แก่ กามราคะ (ความกำหนดในกาม) และ ภวราคะ (ความกำหนดในภพ) ซึ่งธรรมที่กำจัดฉันทราคะ และธรรมที่ละฉันทราคะ ได้แก่ พระนิพพาน

ฉันทราคะ เป็นกิเลสกำเป็นกองทัพแรกของมาร เนื่องจากกุศลกรรมที่เราเคยทำไว้ในอดีต (ทางกายวาจา ใจ) ทำให้มาเกิดในโลกนี้ในมนุสสภูมิ ซึ่งเป็นภูมิหนึ่งในกามสุดติภูมิทั้งหลาย แต่ละบุคคลย่อมเผชิญกับสิ่งยั่วยวนต่าง ๆ รูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม ความคิดอันบรรเจิด และอารมณ์ที่น่ายินดีพอใจเข้ามากระทบทวารทั้งหกอยู่ตลอดเวลา ตัณหาจึงเป็นผลที่เกิดจากการกระทบกับอารมณ์เหล่านั้นอิฏฐารมณ์และตัณหาเป็นรากฐานที่สำคัญของกิเลสกำ^{๑๖}

พระนิพพาน คือการดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ซึ่งคำศัพท์ว่านิพพาน มีคำไวพจน์ประมาณ ๔๖ คำ เช่น นิโรธ (ความดับ) อสงขต (ธรรม

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๕.

^{๑๔} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^{๑๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๖๓/๒๕.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลธิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๕.

ที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) วิราคะ (ธรรมอันปราศจากราคะ) และวิมุตติ (ธรรมที่พ้นจากสังขาร) เป็นต้น เหล่านี้ล้วนมีความหมายว่า นิพพาน^{๑๗}

จากอัสสาทสูตร แสดงถึงธรรมที่เครื่องสลัดออกจากชั้น ๕ มีดังนี้

- ๑) ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากรูป
- ๒) ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากเวทนา
- ๓) ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในสัญญา นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากสัญญา
- ๔) ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากสังขาร
- ๕) ธรรมอันเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมอันเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญูญาณ นี้เป็นเครื่องที่สลัดออกจากวิญญูญาณ

ตอนท้ายของอัสสาทสูตร ได้แสดงอานิสงส์ว่า “ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่าวิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๘} จากข้อความดังกล่าวแสดงถึงผลของการพิจารณาคุณ โทษ และ เครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ย่อมได้รับผลคือ ญาณทัสสนะ และวิมุตติ ซึ่งทั้ง ๒ คำนี้กล่าวถึง พระนิพพาน เช่นกัน อธิบายได้ดังนี้

ญาณทัสสนะ คือญาณหยั่งรู้ด้วยญาณพิจารณาทบทวน ในที่นี้หมายถึงปัจจเวกขณญาณ คือสำรวจจรรูมรรคผลกิเลสที่ละได้แล้ว และนิพพาน^{๑๙} ซึ่งปัจจเวกขณญาณเป็นญาณลำดับที่ ๑๖ ในโสฬสญาณ

วิมุตติ คือธรรมที่พ้นจากสังขาร ความหลุดพ้น เป็นไฉนของ พระนิพพาน^{๒๐} ซึ่งความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๕ อย่าง ได้แก่

- ๑) ตทังควิมุตติ คือพ้นด้วยธรรมคู่ปรับ หรือ พ้นชั่วคราว
- ๒) วิกขัมภนวิมุตติ คือพ้นด้วยข่มไว้

^{๑๗} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวรงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๙.

^{๑๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

^{๑๙} อง.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^{๒๐} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๘.

- ๓) สมุจเฉทวิมุตติ คือพ้นด้วยตัดขาด
 ๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือพ้นด้วยสงบ
 ๕) นิสสรณวิมุตติ คือพ้นด้วยออกไป^{๒๑}

ซึ่งธรรม ๒ อย่างแรกเป็นโลกีย์วิมุตติ (ความพ้นไปจากโลกไม่เด็ดขาด) ส่วนธรรม ๓ อย่างหลังเป็นโลกุตตรวิมุตติ (ความหลุดพ้นเหนือวัสัยโลก ละกิเลสได้แล้วจะไม่กลับคืนมาอีก)

ดังนั้นพระนิพพานจึงเป็นธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในชั้น ๕ ซึ่งการพิจารณาคุณ โทษ และ ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกอยู่ ย่อมมีอานิสงค์ ได้แก่ ญาณทัสสนะ และวิมุตติ ในอัสสาทสูตรตอนท้ายแสดงถึงว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภาพใหม่ไม่มีอีก คือ อรหัตตผล

๒.๓ หลักธรรมในอัสสาทสูตร

๒.๓.๑ ชั้น ๕

ชั้น ๕ แปลว่า กอง หรือ หมวดทั้ง ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น^{๒๒} ซึ่งจัดเป็นธรรม ๕ ประการที่ควรกำหนดรู้ ที่เรียกว่า “อุปาทานชั้น ๕” คือ กองแห่งความยึดมั่น ๕ ได้แก่ รูปอุปาทานชั้น เวทनुอุปาทานชั้น สัญญูปาทานชั้น สังขารูปาทานชั้น และวิญญาณูปาทานชั้น^{๒๓} ซึ่งรายละเอียดของแต่ละชั้น มีดังนี้

๑) รูปชั้น

รูปชั้น คือกองรูปเป็นรูปร่างของมนุษย์และสัตว์องค์กรมได้แก่ รูป ๒๘แบ่งเป็นมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป ๒๔)^{๒๔} และธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดรูป มี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร^{๒๕}

รูปชั้น คือภิกษุ รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม^{๒๖}

ภิกษุ มหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้ รูปชั้นปรากฏ^{๒๗}

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/ ๓๘๐.

^{๒๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗.

^{๒๕} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘๓/๘๕๗.

^{๒๖} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๙๘.

^{๒๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๙๘.

ลักษณะที่จุดกะของรูปได้แก่ (๑) มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ (๒) มีการแยกออกจากกัน (กัปปจิต) ได้เป็นกิจ (๓) มีความเป็นอพยากตรธรรมเป็นผล (๔) มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ให้เกิด^{๒๘}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งรูป นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ^{๒๙}

๒) เวทนาขันธ

เวทนาขันธ คือกองเวทนา เป็นความรู้สึที่เป็นสุข หรือเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ เวทนามี ๓ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา^{๓๐} องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ๑ ลักษณะที่จุดกะของเวทนา^{๓๑} ได้แก่ (๑) มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีความสุขและทุกข์เป็นผล (๔) มีผัสสะเป็นเหตุใกล้

เวทนา คือภิกษุ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม^{๓๒}

ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาขันธปรากฏ^{๓๓}

เมื่อว่าตามความเกิดของเวทนาได้แก่ ผัสสะ และความดับแห่งเวทนา ได้แก่ ความดับแห่งผัสสะ โดยเวทนา มี ๖ ประการ^{๓๔} ได้แก่

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส)
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส)
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส)
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส)
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส)
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส)

เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ที่กระทบทางทวาร ๖ โดยอำนาจแห่งกามคุณ ๕ หรือ ตัณหา ๓ โดยอาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนใน

^{๒๘} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๐.

^{๒๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒๑/๓๓๔.

^{๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๑/๓๗๕.

^{๓๑} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๒.

^{๓๒} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๘๘.

^{๓๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๘๘.

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๒/๒๙๓.

ชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึกเท่านั้น เป็นความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉย ๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงหาสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อแสวงหาสิ่งที่ทำให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป^{๓๕}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งเวทนา นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ^{๓๖}

๓) สัญญาขันธ

สัญญาขันธ คือกองสัญญา มีความจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะองค์ธรรมได้แก่สัญญาเจตสิก ๑

ลักษณะทิจตุกะของสัญญา ได้แก่ (๑) มีความจำเป็นลักษณะ (๒) มีความจำได้ และทำเครื่องหมายไว้เป็นกิจ (๓) มีความจำได้ในสิ่งที่หมายไว้เป็นผล (๔) มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้^{๓๗}

เมื่อว่าตามความเกิดแห่งสัญญา ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ และความดับแห่งสัญญา ได้แก่ ความดับแห่งผัสสะ โดยสัญญา มี ๖ ประการ^{๓๘} ได้แก่

๑) รูปสัญญา	(ความหมายรู้อรูป)
๒) สัททสัญญา	(ความหมายรู้เสียง)
๓) คันธสัญญา	(ความหมายรู้กลิ่น)
๔) รสสัญญา	(ความหมายรู้รส)
๕) โผฏฐัพพสัญญา	(ความหมายรู้โผฏฐัพพะ)
๖) ธัมมสัญญา	(ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ)

ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขันธปรากฏ^{๓๙}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งสัญญานี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ^{๔๐}

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๙๕.

^{๓๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒๑/๓๓๔.

^{๓๗} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๑.

^{๓๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๓/๒๙๓.

^{๓๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๙๘.

^{๔๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒๑/๓๓๔.

๔) สังขารชั้น

สังขารชั้น คือ กongsangkar เป็นความปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว เป็นสภาพที่เกิดในใจ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิกที่เหลือ ๕๐

ลักษณะที่จุดกะของสังขารได้แก่ (๑) มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ (๒) มีความพยายามให้ปฏิสนธิวิญญานเกิดขึ้น หรือพยายามที่ให้ผล คือรูปนาม อันที่เป็นหมวดเป็นกองเกิดขึ้นเป็นกิจ (๓) เป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้นเตือน เป็นผล (๔) มีวิชชา เป็นเหตุใกล้^{๕๑}

เมื่อว่าตามความเกิดแห่งสังขาร ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ และความดับแห่งสังขาร ได้แก่ ความดับแห่งผัสสะ โดยเจตนา ๖ ประการนี้เรียกว่า สังขาร^{๕๒} ได้แก่

๑. รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงรูป)
๒. สัททสัญญาเจตนา (ความจำนงเสียง)
๓. คันธสัญญาเจตนา (ความจำนงกลิ่น)
๔. ฐัมมสัญญาเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ)
๕. รสสัญญาเจตนา (ความจำนงรส)
๖. โผฏฐัพพสัญญาเจตนา (ความจำนงโผฏฐัพพะ)

ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารชั้นปรากฏ^{๕๓}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏ แห่งสังขารนี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ^{๕๔}

๕) วิญญานชั้น

วิญญานชั้น คือ กongsangkar ธรรมชาติที่รู้อารมณ รู้อุจเฉฐ และดับแห่งวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

ลักษณะที่จุดกะของวิญญาน^{๕๕} ได้แก่ (๑) มีการรู้อารมณ เป็นลักษณะ (๒) เป็นประธานแก่เจตสิกและรูป เป็นกิจ (๓) มีการสืบทอดระหว่างภพเก่าและภพใหม่ เป็นผล (๔) มีสังขาร ๓ (ปัญญากิสังขาร อปุญญากิสังขาร อาเนญชากิสังขาร) เป็นเหตุใกล้

^{๕๑} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๐.

^{๕๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๗/๙๐.

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๙๘.

^{๕๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๒๑/๓๓๔.

^{๕๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๐.

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏ แห่งวิญญูณนี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและ มรณะ^{๔๖}

ภิกษุที่ได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตร และได้ถามปัญหาท่านว่าจะพึงมีอยู่หรือ พระสารีบุตร ตอบว่า “พึงมีอยู่ เมื่อใดพระอริยสาวกผู้ชดวิญญูณ เหตุเกิดแห่งวิญญูณความดับแห่งวิญญูณ และ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูณเมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอริยสาวกก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรมวินัยนี้ ประเภทของวิญญูณมี ๖ ประการดังนี้

(๑) จักขุวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
(๒) โสตวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
(๓) ขมานวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
(๔) ชิวหาวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
(๕) กายวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
(๖) มโนวิญญูณ	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูณ เมื่อใดพระอริยสาวกผู้ชดวิญญูณ เหตุเกิดแห่งวิญญูณ ความดับแห่งวิญญูณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูณ เมื่อนั้นท่านละราคานิสัยโดยประการทั้งปวง เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอริยสาวกก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้^{๔๗}

(๑) วิญญูณเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป
 (๒) มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสกาย ใจ
 (๓) มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลงกุศล หรืออกุศล เป็นความรู้สึกเกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือ เป็นอนัตตา^{๔๘}

ความสำคัญของวิญญูณ คือ เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่าง ๆ และมันเป็นความรู้ประเภทยืนพื้นหรือเป็นตัวหลักของประเภทความรู้ ซึ่งเป็นฐานทางเดินให้กับนามชั้นอื่น ๆ ซึ่ง

^{๔๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒๑/๓๓๔.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖-๙๗.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ (แจ่ม อินทปญฺโญ), ธรรมโฆษณณ์อรรถธานุกรม, หน้า ๑๘๑.

เกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด^{๔๙} หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นปฐม เหตุหรือความรู้เริ่มแรกนั้นคือเมื่อเห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญานขึ้น) จึงรู้สึกชื่นใจ หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาน) รู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายรูน้่าน้ำตกมีสีขาวใสสะอาด ชอบใจ ไม่อยากให้เวลาผ่านไปโกรธความมืดนั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบาย ๆ ชัดเจน และนาน ๆ (สังขาร) ที่รู้ตามคือรู้ควบไปตามกับกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรูน้่าน้ำตกเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยืนพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาน (วิญญาน) หมายรูน้่าน้ำตกเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญานมีอยู่ ๒ อย่าง คือ^{๕๐}

(๑) วิญญานที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร

(๒) วิญญานที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกอวิชชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญานนี้จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้น ๆ เช่น วิญญานทางตา วิญญานทางหู ดังกล่าวแล้ว วิญญานเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๕๑} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก่อกุลเคล้าอยู่กับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น รวมความว่าความสำคัญของวิญญานในความหมายแรกเพิ่งถึงนิพพานได้ ส่วนความสำคัญของวิญญานที่ ๒ เป็นวิญญานที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญานในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวงหรือตกรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารตลอดกาล

สรุป วิญญานเป็นส่วนที่สำคัญอย่างยิ่งของรูป ถ้ารูปปราศจากวิญญานแล้วก็ไร้ความหมายของสิ่งที่มีชีวิต เพราะวิญญานเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิต ตัวชีวิตจริง ๆ นั้นมีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือรูปกับนาม ถ้าไร้วิญญานก็ไม่เรียกว่าชีวิต ถ้าวิญญานปราศจากร่างกายก็ไม่สามารถปรากฏเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ได้ เพราะทั้ง ๒ อย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๘.

^{๕๐} ดูรายละเอียดในพุทธทาสภิกขุ (เสียม อินทปญโญ), ธรรมโฆษณณ์อรรถานุกรม, หน้า ๑๘๒.

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ (เสียม อินทปญโญ), ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๕๔.

๒.๓.๒ มหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป ๔ มีปรากฏอยู่ในการอธิบายของพระสารีบุตร โดยละเอียดพิสดารในการพิจารณาธาตุ ๔ ให้สามารถนำไปเจริญเป็นวิปัสสนากรรมฐานได้ มหาภูตรูป บางแห่งเรียกว่า ธาตุ ๔ คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดรูปที่มีอยู่โดยสภาวะรูปที่ ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนเด่น ชัด รูปโดยวจนัตถะ สัตถุหาทิวโรธิปัจจะเยหิรูปปะตีติ = รูปัง ธรรมชาติใด ย่อมนิบหนวยด้วยวิโรธิปัจจยมีเย็นและร้อนเป็นต้น รูป หรือธาตุ เป็นสภาวะสภาพที่ว่างเปล่า ไม่ใช่บุคคลตัวเราของเรา ธาตุในทางธรรม เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมุติบัญญัติ ซึ่งใช้สื่อสารกันเข้าใจว่าเป็นก้อนอรรถภาพมนุษย์ การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่ปรากฏในร่างกาย จนกระทั่งเห็น เป็นเพียงกองธาตุ โดยปราศจากความจำเป็นหญิงชายเราเขา สัตว์บุคคลเสียได้มีรายละเอียดดังนี้

๑) ปฐวีธาตุ คือปฐวีธาตุด้วยภายในก็มี ปฐวีธาตุด้วยภายนอกก็มี ปฐวีธาตุภายใน คืออุปาตินนกรูป^{๕๒} ภายในที่เป็นของเฉพาะตนที่เป็นของแข็ง แข็ง ที่เป็นของหยาบได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด อันที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของที่แข็ง แข็ง เป็นของที่หยาบนี้เรียกว่า ปฐวีธาตุภายใน ปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุนั่นเอง^{๕๓} รวมความว่า สิ่งที่เป็นก้อนเป็นแห่งใน ร่างกายจัดว่าเป็นธาตุดินทั้งหมด เมื่อพิจารณาเห็นปฐวีธาตุเป็น อย่างนั้น ด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในปฐวีธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิในปฐวีธาตุนั้นจะไม่ มีแก่ผู้มันเลย ปฐวีธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตุกะ สะหะ ชาตะรูปานิ ปะถันติ ปะติภูฐะหันทิเอตถาติ = ปฐวี รูปที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ย่อมตั้ง คือดำรงอยู่ใน ธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้ง อาศัยของสหชาตรูปเหล่านั้นจึงชื่อว่า ปฐวีธาตุ ลักษณะ มีความแข็งเป็นลักษณะ รสะ มีการทรงอยู่เป็นกิจ ปัจจุปัจฐฐาน มีการรับไว้เป็นผล ปทัฐฐาน มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๒) อาโปธาตุ คืออาโปธาตุอยู่ภายในก็มี อาโปธาตุอยู่ภายนอกก็มี อาโปธาตุอยู่ภายใน เป็น คืออุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของที่เอิบอาบ มีความเอิบอาบได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาตินนกรูปอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี้เรียกว่า อาโปธาตุอยู่ภายใน อาโปธาตุอยู่ ภายในและอาโปธาตุอยู่ภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั่นเอง^{๕๔} เป็นต้น อาโปธาตุแปลว่า ธาตุน้ำ ฟิง

^{๕๒} อุปาตินนกรูป หมายถึงรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒.

พิจารณาอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในอาโปธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิในอาโปธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย อาโปธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตุงกะ อาเปติ สะหะรูปานิ ปัตถะระติ อปับายะติ วา พฐุเหติ วัชฌเตตีติ = อาโปธาตุ ธรรมชาติใด ย่อมเอิบอาบคือซึ่มซาบรูปที่เกิดร่วมกัน หรือเพิ่มผลคือ พอกพูน รูปที่เกิด ร่วมกันให้เจริญ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า อาโปธาตุ ลักษณะ มีการเกาะกุม สหชาตูปเป็นลักษณะ หรือมีการไหลเป็นลักษณะ รสสะ มีการเจริญเป็นกิจ ปัจจุบันฐาน มีการรวบรวมเป็นผล ปทัญฐาน มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๓) เตโชธาตุ คือ เตโชธาตุอยู่ภายในก็มี เตโชธาตุอยู่ภายนอกก็มี เตโชธาตุที่อยู่ภายใน คือ อุปาทินนกรูปภายใน อันที่เป็นของเฉพาะตน อันเป็นของเราร้อน อันมีความเราร้อนได้แก่ ธรรมชาติอันที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติอันที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติอันที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติอันที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปอันภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน นี้เรียกว่า เตโชธาตุที่อยู่ภายใน เตโชธาตุที่อยู่ภายใน และเตโชธาตุที่อยู่ภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั่นเอง^{๕๕} เมื่อพึงพิจารณาว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตน ครั้นเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในเตโชธาตุ ความ ยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิ ในเตโชธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย เตโชธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตุงกะ เตเชติ ปะริปาเจติ นิเสติ วา ดิกกะภาเวนนะ เสสะภูตัตตะยัง อุสสะมาเปตตีติ = เตโชธาตุ ธรรมชาติใด ย่อมให้เราร้อน คือให้อบอุ่นหรือให้ย่อย คือภูตูป ๓ ที่เหลือเป็นใจอุ่นด้วย ภาวะแรงกล้า ฉะนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า เตโชธาตุ ลักษณะ มีการร้อนเป็นลักษณะ รสสะ มีการสุกหอมเป็นกิจ ปัจจุบันฐาน มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นผล ปทัญฐาน มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๔) วาโยธาตุ คือวาโยธาตุที่อยู่ภายในก็มี วาโยธาตุที่อยู่ภายนอกก็มี วาโยธาตุที่อยู่ภายใน คือ อุปาทินนกรูปภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมาได้แก่ ลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน ลมที่พัดลงสู่เบื้องต่ำ ลมในที่อยู่ที่ท้อง ลมที่อยู่ในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูป ภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี้เรียกว่า วาโยธาตุที่อยู่ภายใน วาโยธาตุที่อยู่ภายในและวาโยธาตุที่อยู่ภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุ^{๕๖} คือธาตุลม พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในวาโยธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิในวาโยธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย วาโยธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตุงกะ

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๔/๓๓๔.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕.

วาระดี เสสันตะรูปป็นตติเหตุภาวณะ ภูตะสังฆาตัง ปาเปตีติ = วาโยธาคู ธรรมชาติใด ย่อมเคลื่อนไหว คือให้ถึงการประชุมแห่งภูตรูป โดยความเป็นเหตุอุบัติ ของส่วนอื่น ๆ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วาโยธาคู ลักษณะ มีการเคร่งตึงเป็นลักษณะ รัสสะ มีการไหวเป็นกิจ ปัจจุปฏฐานา มีการน้อมไปเป็นผล ปทภูฐาน มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุไถ่

๒.๓.๓ หลักของไตรลักษณ์ในอัสสาทสูตร

อัสสาทสูตร แสดงถึงสภาพที่ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ย่อมเกิดแก่รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ซึ่งเป็นกฎไตรลักษณ์ ซึ่งมีพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ฯลฯ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ฯลฯ ตรัสรู้ ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๕๗}

หลักของไตรลักษณ์ โดยพระอรหันต์ทั้งหลายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป^{๕๘}

ไตรลักษณ์^{๕๙} เป็นลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูป ของการรวมตัวเข้าด้วยกัน ของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นขึ้น ๆ อัน ๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่าง คุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกัน เป็นเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ

สิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกัน ของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษา รูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

^{๕๗} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๕.

^{๕๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๘.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

ความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งหมดนี้ เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจสุมุปาบท

ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่ หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบทอดแก่กัน ตามหลักปฏิจสุมุปาบท ส่วนหลักปฏิจสุมุปาบท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบทอดแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น ธาตุ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมฐิติ คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างบันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้ แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

หลักของไตรลักษณ์^{๖๐} นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผยแจกแจงทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”

ไตรลักษณ์นี้ ในอรรถกถาบางที่เรียกว่า “สามัญญลักษณะ” ในฐานะเป็นลักษณะร่วม ที่มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะ คือสังขาร หรือสังขตะ คือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้นเพื่อเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ โดยย่อ ดังนี้

๑) อนิจจัง คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรธานแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าอนิจจตารูป^{๖๑}

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{๖๑} อภิ.สจ. (ไทย) ๓๔/๗๔๐/๒๑๙.

๒) ทุกข์ หรือทุกข์ตา ว่าด้วยสภาวะทุกข์ ภิกษุทั้งปวง สภาวะทุกข์ ๓ ประการนี้ คือ ๑. สภาวะทุกข์คือทุกข์ ๒. สภาวะทุกข์คือสังขาร ๓. สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป^{๒๒} ทุกข์ตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุ้งแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เขาไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปทาน

๓) อนัตตา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา^{๒๓} ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนจริงแท้ที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ได้

สิ่งทั้งหลายทั่วไป มีอยู่เป็นไปในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อแต่ละสิ่งแต่ละส่วนที่สัมพันธ์กัน เกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ก็ตาม ไม่ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ก็ตาม ก็มีภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันอยู่แล้ว จึงย่อมไม่เป็นไม่มีตัวตนอะไร ที่เหมือนกับมาแฝงมาซ่อนมาคุม ดังเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ได้ตามที่ปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก

จากนั้นหันมาแยกชั้น ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะทำให้เห็นว่า ชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยง ก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของชั้น ๕ แท้จริง ก็ย่อมบังคับเอาเองให้เป็นไปตามต้องการได้ และ ไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น)

อีกอย่างหนึ่งพุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชั้น ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

ภิกษุทั้งปวง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักเป็นตัวตนแล้วไซ้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่อเจ็บป่วย ทั้งจะได้ตามปรารถนาในรูป

^{๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖.

^{๒๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๔/๒๘.

ฯลฯ ในวิญญาณว่า “ขอรูปร่าง ขอเวทนา ขอสัญญา ขอสังขาร ขอวิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้อยู่เกิด
 อย่านี่ได้เป็นอย่างอื่นเลย แต่เพราะเหตุที่รูปร่าง ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา อันนั้น รูปร่าง ฯลฯ วิญญาณจึง
 เป็นไปเพื่อเจ็บป่วย และใครๆ ไม่อาจได้ตามที่ปรารถนา ในรูปร่าง ฯลฯ วิญญาณว่า ขอรูปร่าง ขอเวทนา ขอ
 สัญญา ขอสังขาร ขอวิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้เกิด อย่านี่ได้เป็นอย่างอื่นเลย”^{๖๔}

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน “รูปร่าง หรือไม่เที่ยง ๆ (ตรัสถามทีละอย่าง
 จนถึง วิญญาณ)” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งเหล่านั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์
 พระเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งเหล่านั้นว่า
 นั้นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล้ว รูปร่าง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างไม่อย่างหนึ่ง ทั้ง
 ที่เป็นในอดีต ในอนาคต และในปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต
 ทั้งที่อันไกลและที่อันใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่น
 ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา (อนัตตา)”^{๖๕}

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และ
 มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทต่อไปอีก
 ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ ตามหลักวิชาในคัมภีร์ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์
 หรือสามัญลักษณ์ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลัก
 วิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

- ๑) สังขาร ทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
- ๒) สังขาร ทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
- ๓) ธรรม ทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา^{๖๖}

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจัง หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้
 คำว่าอนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็น
 คำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

^{๖๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒๗-๑๒๙/๘๒-๘๔

^{๖๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒๗-๑๒๙/๘๒-๘๔

^{๖๖} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗-๒๗๙/๑๑๘.

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ ความเป็นสภาวะที่มีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะเป็นทุกข์นั้น เรียกเป็น คำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็น อนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตาลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็น คำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และ อธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

สังขารทั้งปวงกับธรรมทั้งปวงผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึง สังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ ตัวตนหรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และ ที่ ๒ คือ อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าสังขาร และคำว่าธรรม

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มี ได้และได้มี ตลอดจนกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น

ถ้าจะให้ “ธรรม” มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยาย ประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภท ออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแ่งด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมิฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียว เดียวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้น ๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้น ๆ จะให้มีความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่า อย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อมากำกับธรรมหรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากำกับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปริยัติ พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

หลักอนัตตาเป็นธรรม ที่กล่าว แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่สุด ขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขึ้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้ จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรม และ นามธรรมบ้าง โลภียธรรม และโลกุตตรธรรม บ้าง สังขตธรรมและอสังขตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศล ธรรมและอัปายากุตธรรม (สภาวะที่เป็นกลาง ๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุด

ครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุดสังขตธรรม และอสังขตธรรม ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่าง คือ^{๖๗}

๑). สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและเป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

๒). อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขารหรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขารหรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขารคือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขาร และมีใช่สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน

อนัตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า^{๖๘}

^{๖๗} สังขตธรรม มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่มาที่อ้างไว้ข้างต้นนั้นว่า กุศลในภูมิ ๔, อกุศล, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัพยาภกุตในภูมิ ๓, และรูปทั้งปวง, อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๔/๓/๒, ๗๐๒/๒๗๗, ๙๐๗/๓๕๔.

^{๖๘} อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๘๗/๑๙๒.

สังขตลักษณะ คือเครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ
๒. ความแตกดับหรือความสลายปรากฏ
๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปรปรากฏ

ส่วนอสังขตลักษณะ คือเครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะว่ามีใช้สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่งขึ้น ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด
๒. ไม่ปรากฏความสลาย
๓. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดเจนอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไร้วัดมิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมดทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้”^{๖๙}

สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์ ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีเค้าความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลยก็มี เช่น กลอน หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่งก็ได้ หมายถึง ไม้ขีดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้ ที่หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ เขาก็หมายถึงส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่เขาที่เป็นสรรพนามบุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่ามีอะไรใกล้เคียง หรือเทียบคล้ายกัน

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจความหมายนัยต่าง ๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้พูดใช้เขียนในข้อความต่าง ๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากว่า คำนั้นที่ใช้ในข้อความนั้น มีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น “จะเย็บผ้าได้ ก็

^{๖๙} ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) วางจากอตตตา” (อตตสุณมตปท, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๗/๑๐๒) “นิพพานธรรมชื่อว่าวางจากอตตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” นิพพานธมโม อตตสุเสว อภาวโต อตตสุณฺโณ, วิ.ป. (ไทย) ๘/๘๒๖/๒๒๔.

ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม” “เขาขึ้นเขาตามล่ากวางเพื่อเอาเขา” “หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอได้ยีนว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม” “เขาหักพวงมาลัยหลบเด็กชายพวงมาลัย” “อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ” “พอหนังจบ เขาก็รีบคว้ากระเป๋าหนังชุดไปที่ทำงาน” “ตายังตาดี แต่ฟันไม่ดี” “กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแพใช้หากิน” “เพราะเสียดสี จึงเสียสี” “รุ่งโรจน์ไม่รุ่งโรย” ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงงงวยหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น “นาค” อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนศึก ก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ นิमित ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทาง ธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน “นิกาย” หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎก ส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวก ๆ ก็ได้ “ปัจจัย” ในทางพระวินัย หมายถึง เครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น

ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่าง ๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ “ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความติดใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์^{๗๐} คือลิ้น” “อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดั่งสารส้ม หรือมีการวิ่งเล่นไปหา

อารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธานั้น” คำว่า รส ก็ดี อินทรีย์ก็ดี ในข้อความ ๒ ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของชีวหา วิญญาณ อินทรีย์ หมายถึงสิ่งที่เป็นการในการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรมที่เป็นเจ้าการในการกำราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์

พึงกระทำโยคะ^{๗๑} เพื่อบรรลุธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ” โยคะคำตัน หมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนา คือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรม คือกิเลสที่ประกอบ คือเพี้ยม หรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกขในภพ

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒๑/๔๕๕.

^{๗๑} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๘.

“ปุถุชนมองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณบ้าง ว่าเป็นตน แต่ชั้นที่ ๕ นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือไร้วัดมิใช่ตนทั้งสิ้น” สังขาร คำแรกหมายถึง เพียงชั้นหนึ่งในบรรดาชั้นที่ ๕ แต่สังขารคำหลังครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์^{๗๒}

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ “สังขาร” แต่ที่ได้ยกตัวอย่างคำอื่น ๆ มาแสดงไว้มากมายและได้บรรยายมาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม ในภาษาบาลีก็ตามที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวข้องกันบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มากมายและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว มาเห็นคำว่าสังขารที่ท่านใช้ในความหมายต่าง ๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า “สังขาร” นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ กันไม่น้อยกว่า ๔ นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี ๒ นัย คือสังขารที่เป็นข้อหนึ่งในชั้นที่ ๕ กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร ๒ นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

๑. สังขาร ในชั้นที่ ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเกิดขึ้นของสังขารปรากฏ ความเสื่อมไปของสังขารปรากฏ เวลาสังขารตั้งอยู่ ความเปลี่ยนแปลงปรากฏ^{๗๓}

๒. สังขาร ในไตรลักษณ์^{๗๔} คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๗๕}

ขอทำความเข้าใจทั้ง ๒ นัยนั้นมาบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบดู ดังนี้

๑. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในชั้นที่ ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่ คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่า ปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริโอตตปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ ๕๐ อย่าง เรียกว่า เจตสิก ๕๐ ในจำนวนทั้งหมด ๕๒) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มี

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{๗๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๘/๕๒.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{๗๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๙๗/๒๙๖.

อยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาน

๒. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า “สังขาร” ในชั้น ๕ มีความหมายแคบกว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ตะ) และโดยองค์ธรรม

โดยความหมายของศัพท์: “สังขาร” ในชั้น ๕ คือสังขารไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น^{๗๖} หมายถึงสภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำให้มีคุณภาพต่าง ๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่าย ๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง

นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้อย่างนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในชั้น ๕) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง ทอยยกกันไปเป็นทอด ๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง “สังขาร” ในชั้น ๕ จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

โดยองค์ธรรม ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ออกเป็น ๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน จะเห็นว่า “สังขาร” ในชั้น ๕ เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือชั้น ๕ นั่นเอง

จะเห็นว่า สังขารในชั้น ๕ เป็นเพียงชั้นหนึ่งในชั้น ๕ (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมชั้น ๕ ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในชั้น ๕) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์)

^{๗๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๑/๓๒๖.

เช่นเดียวกับชั้นอื่น ๆ ทั้งสี่ชั้น

นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์ คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็นชัดเจนว่าสังขาร (ในชั้น ๕) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีความหมายเท่า ๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง”^{๗๗}

เพื่อกันความสับสน บางทีท่านใช้คำว่า “สังขารชั้น” สำหรับคำว่าสังขารในชั้น ๕ ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนามธรรม และใช้คำว่า สังขารที่เป็นสังขตธรรม หรือ “สังขตสังขาร” หรือ “สังขาร” เดี่ยว ๆ สำหรับสังขารในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือชั้น ๕ ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม ๒ อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า “สังขาร” ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า “ปรุงแต่ง” แต่มาต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น “ความคิดปรุงแต่ง” อย่างหลังเป็น “สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุงแต่ง”

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตา นี้เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้คือ^{๗๘}

๑. สันตติบังอนิจจลักษณะ
๒. อิริยาบถบังทุกขลักษณะ
๓. ฆนะบังอนัตตลักษณะ

เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปก็ถูก สันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏสิ่งทั้งหลายที่เราดูเราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม

^{๗๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/ ๓๘๙.

^{๗๘} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๓/๒๗๕.

ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็น
 อย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่า
 ได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่
 ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างรวดเร็ว มองเห็นเป็น
 แผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อจับหยุด
 มองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับกำธนูปที่จุด
 ไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็ว เป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็น
 เพียงธูปกำกันเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพิดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า
 มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว
 หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ
 เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้
 เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนดแยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้น และความดับไป จึงจะประจักษ์
 ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่เป็นอนิจจัง^{๗๔}

เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลาที่ถูก อิริยาบถ คือความยกย้าย
 เคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้
 หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ
 นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ใน
 ระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบคลอนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกต
 เคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะ
 ที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกลักษณะ
 จึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้
 ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจ
 อยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียวนั่งอย่างเดียว
 เดินอย่างเดียว นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดัน ตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่
 เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่
 ไหว และต้องยกย้ายเปลี่ยนไปสู่ท่าอื่นที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตาม
 สภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ใน
 ตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้

^{๗๔} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๓/๒๗๕.

เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์)

ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ชิงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ท่าอื่นหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามากจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถถึงทุกข์ลักษณะ เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูกขนะ คือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ^{๘๐}

สิ่งทั้งปวงที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกขนะสัญญา คือความจำหมาย หรือความสำคัญหมาย เป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้ออย่าง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณาบางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตา หลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้าอันนั้นก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกันผ้าอันนั้นก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองถึงเนื้ออย่างซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้ออย่าง หากมีตุ๊กตาไม่ แม้เนื้ออย่างนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อ ๆ กันมา

ขนะสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คำว่า วิญญูณ แปลว่า การรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่าง ๆ หมายถึงธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตาได้แก่เห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้รส ทางกายได้การสัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด^{๘๑} ในพุทธธรรม ก็ให้ความหมายของวิญญูณมีนัยคล้ายกับพระไตรปิฎกว่า เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระพบกับอารมณ์อายตนะ ภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพราะ ความรู้จำเพราะแต่ละด้านนี้เรียกว่า

^{๘๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๓/๒๗๕.

^{๘๑} ตูรายละเอียดยใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๙๒, ม.อุ (ไทย) ๑๔/๔๐๓/๔๕๘.

วิญญาณ แปลว่าความรู้แจ้ง คือ รู้อารมณ์ ดังนั้นวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะ และอารมณ์ ๖^{๒๒} คู่ วิญญาณในทางตาได้แก่ เห็น วิญญาณในทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณในทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องวิญญาณมีมาแล้ว ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงสมัยปัจจุบัน แม้พุทธ ศาสนาจะมีที่สสนะว่า กายและวิญญาณนั้นมีธรรมชาติที่แตกต่างกันก็จริง แต่ก็ถือว่ากายและ วิญญาณทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ต่างก็อิงอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและ กัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิธรรมคว่า รูปและนาม (กายกับวิญญาณ) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกัน และกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย ดังนั้นเพื่อความพ้นทุกข์พระพุทธองค์จึง ตรัสสอนในเรื่องสติปัฏฐาน เพื่อให้พุทธบริษัทจะได้เดินตามทางที่พระพุทธเจ้าทรงดำเนินไปสู่พระ นิพพาน ดังนี้

คำว่า จิต มโน วิญญาณ ทั้ง ๓ นี้มีความหมายเหมือนกันโดยอรรถกล่าวคือเป็นธรรมชาติ คิด หรือธรรมชาติที่โน้มเข้าไปหาอารมณ์ หรือว่าธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ แต่ที่เรียกชื่อแตกต่างกันไป เพราะเน้นความหมายในการทำหน้าที่ ที่ต่างกัน อนึ่งการเกิดดับของวิญญาณในขณะที่รับรู้อารมณ์ ทางทวารต่าง ๆ นั้นเป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยไม่สามารถกำหนดได้ว่าวินาทีหนึ่ง มีการเกิดและดับกี่ครั้ง เพราะลักษณะของวิญญาณนั้น เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงเร็ว ดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลายเรา ย่อมไม่พิจารณาสิ่งอื่นที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต จิตนี้เปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมาภี ทำได้ไม่ง่าย^{๒๓} การกำหนดเพื่อจะให้รู้เท่าทันการเกิดดับของวิญญาณหรือจิตนั้น คนทั่วไปย่อมไม่ สามารถทำได้ นอกจากสัพพัญญุตญาณ หรือผู้มีวิปัสสนาญาณแก่กล้า ด้วยเหตุที่จิตเป็นธรรมชาติเกิด และดับเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้เอง จึงทำให้นักปรัชญา นักคิด (ตักก็ วิมิงสี) เจ้าลัทธิหรือศาสดาใน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและศาสนาเชนเป็นต้น ซึ่งใช้ตรรกะหรือญาณในการหยั่งรู้ที่ไม่ตลอดสาย ไม่ ครบวงจร เข้าใจผิด คิดว่าอาตมัน^{๒๔} หรือชีวะ^{๒๕} นั้น เป็นต้น ในการกำเนิดของสรรพสิ่งอันเป็นสภาวะ ที่เป็นอมตะนิรันดร์คงที่ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีการเกิดดับ โดยให้ความหมายของอัตตาไว้ ๓ ประการ คือ

๑ .เป็นศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลง หรือแปรสภาพและหลักแหล่งแห่งความคงเดิม

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๑-๘๒/๓๕.

^{๒๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

๒. เป็นศูนย์รวมคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

๓. เป็นสิ่งที่มีคุณสมบัติอยู่โดยตัวเอง ไม่ได้เกิดมาจากอะไร มีอยู่และเป็นมาอย่างนั้นโดยตัวเองไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แปรสภาพ วิญญาณความรู้แจ้งอารมณ์จิตความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณ ๖ ได้แก่

๑) จักขุวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางตา ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น คือ การเห็น

๒) โสทวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางหู ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู เสียงกระทบหูเกิดความรู้ขึ้น คือ การได้ยิน

๓) ชานวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางจมูก ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก กลิ่นกระทบจมูกเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้กลิ่น

๔) ชิวหาวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางลิ้น ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้รส

๕) กายวิญญาณ หมายถึงความรู้อารมณ์ทางกาย ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโผฏฐัพพะกระทบกาย โผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้สิ่งต้องกาย)

๖) มโนวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางกายความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโผฏฐัพพะกระทบกาย โผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้เรื่องในใจ)^{๘๖}

ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณ ๗ ประการภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณเรียกว่าวิญญาณฐิติมี ๗ คือ

๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่

๒. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน

๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกอภัสสระ

๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกสุภิกิณหะ

๕. สัตว์เหล่าหนึ่งผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจายตนะ

๖. สัตว์เหล่าหนึ่งผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณัญจายตนะ

๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศัญจายตนะ^{๘๗}

^{๘๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๒.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓.

วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์พึงสังเกตว่า หลักชั้น ๕ (เบญจชั้น) ก็ดี หลักอายตนะ ๖ (สฬายตนะ) ก็ดี แสดงเนื้อหาของชีวิต เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือว่าด้วยชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ในบทที่ ๓ นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และชั้น ๕ ที่เป็นภายนอก ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้นความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์ เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก ตามหลักวิชาโดยหลักฐานในคัมภีร์

อนิจจตา และอนิจจลักษณะคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ภพธรรมแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดี่ยวว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจจัง โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไปๆ (ขยฺญฺเจณ)” หมายความว่าเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคนเบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อซอกลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ๆ ช่วงปีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว แต่ละครั้งแต่ละหนจนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป

อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้วทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

๒.๔ สรุปท้ายบท

อัสสาทสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยคุณของชั้น ๕ ซึ่งแสดงการพิจารณาโดยแยกกายในธรรมที่เป็นคุณ ธรรมที่เป็นโทษ และธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากอุปทานชั้น ๕ จนเข้าสู่ความหลุดพ้นจากกองทุกข์โดยหลักธรรมที่ปรากฏในอัสสาทสูตร มี ๔ ประการ ได้แก่ อัสสาทะ (คุณ) อาทีนวะ

(โทษ) นิสสธนะ (เครื่องสลัดออก) และ ชั้นที่ ๕ (อุปาทานชั้นที่ ๕) ซึ่งการโยนิโสมนสิการในชั้นที่ ๕ ได้แก่ การพิจารณาความยึดมั่นกองแห่งรูปชั้นที่ เวทนาชั้นที่ สัญญาชั้นที่ สังขารชั้นที่ และ วิญญาณชั้นที่ พิจารณาเห็นคุณโดยความเป็นคุณได้แก่ สุขและโสมนัส นั้นเกิดขึ้นจากชั้นที่ ๕ พิจารณาเห็นโทษ โดยความเป็นโทษได้แก่ กฎไตรลักษณ์ ว่าชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรผันเป็นธรรมดา และพิจารณาเห็นเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออก ได้แก่ ธรรมที่กำจัดฉันทราคะ และธรรมที่ละฉันทราคะในชั้นที่ ๕ คือพระนิพพานซึ่งทำยพระสูตรแสดงถึงอานิสงส์ได้แก่ ญาณทัสสนะและ วิมุตติ ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล โดยมีชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายและภพใหม่ย่อมไม่มีอีก จากเนื้อหาและหลักธรรมที่แสดงมานี้ อัสสาทสูตรเป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีการพิจารณาชั้นที่ ๕ เป็นอารมณ์ ได้แก่ พิจารณาในชั้นที่ ๕ เป็นการปฏิบัติที่เรียกว่า วิปัสสนายานิก (มีวิปัสสนาเป็นยาน) และการปฏิบัติด้วยความเพียร มีสติสัมปชัญญะพิจารณาถึงคุณ โทษ และละอุปาทานชั้นที่ ๕ จนแจ้งประจักษ์ด้วยปัญญาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนสามารถตัดอาสวะกิเลสเข้าสู่ มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด

บทที่ ๓

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

วิปัสสนาภาวนา เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อล่องพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงซึ่งเป็นไปตามกระบวนการพัฒนาปัญญาตามหลักอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักของพระพุทธศาสนา ที่ทำให้แตกต่างจากหลักคำสอนของศาสนาองค์อื่น ๆ รวมทั้งอัสสาทสูตร เป็นพระสูตรที่ประกอบไปด้วยการพิจารณาอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นคุณ เป็นโทษ และเป็นเครื่องสลัดออกจากทุกข์ และหลักธรรมเกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์ มหาภูตรูป และ วิญญาณ ๖ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในพระสูตรนั้น ผู้ศึกษาจึงกำหนดประเด็นไว้ดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร
- ๓.๔ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๕ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรแบบวิปัสสนายานิก
- ๓.๖ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรโดยพิจารณาพระไตรลักษณ์
- ๓.๗ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรโดยพิจารณาชั้น ๕
- ๓.๘ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรโดยพิจารณาอริยสัจ ๔
- ๓.๙ ผลการเจริญวิปัสสนาในอัสสาทสูตร
- ๓.๑๐ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากรรมฐาน เป็นวิชาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบ และเป็นศาสตร์หรือวิธีเดียว ที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติตามอย่างถูกต้อง หลุดพ้นไปจากอำนาจการครอบงำของอัสวะกิเลส ตั้งแต่เบาบางจนกระทั่งหมดจด ปราศจากอัสวะกิเลสโดยสิ้นเชิง วิปัสสนามีความหมายคือ

วิปัสสนา มาจากคำว่า "วิ + ปัสสนา" วิ แปลว่า แจ่ม จริ่ง วิเศษ, ปัสสนา แปลว่า เห็น (ปัญญา) ได้แก่

๑. ปัญญาเห็นแจ่ม เห็นชัด รูป-นาม, อริยสัจจ์
๒. ปัญญาเห็นแจ่มโดยอาการต่าง ๆ มีเห็นไตรลักษณ์, ปฏิจจนูปบาท
๓. ปัญญาเห็นแจ่มเห็นแปลกประหลาด (อศจรรยในสิ่งที่ได้เห็นในขณะที่ปฏิบัติ)

กรรมฐาน มาจากคำว่า "กรรม + ฐาน"

๑. กรรม หมายถึงการกระทำ ในที่นี้มุ่งหมายเอาการบำเพ็ญเพียรทางจิตใจเพื่อฝึกฝนอบรม ขัดเกลา กำจัดกิเลส อันเป็นสาเหตุหลักของความทุกข์ทั้งหลาย

๒. ฐาน หมายถึงที่ตั้ง ในที่นี้มุ่งหมายเอาอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งได้แก่ ชั้น ๕, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรี ๒๒, ปฏิจจนูปบาท ๑๒, และอริยสัจ ๔ เพื่อเป็นฐานหรือที่ตั้งในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔^๑ (กายานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, ธรรมานุปัสสนา)

วิปัสสนา คือปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ^๒

วิปัสสนา หมายถึงความเห็นแจ่ม^๓ การเอาสติเข้าไปตามดูตามสังเกต เข้าใจจดจ่อ เข้าใจใส่ใจ ต่อสภาวะลักษณะที่ปรากฏในขณะนั้น และต่อความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ เสื่อมไป ดับไปของรูปของนาม หรือของร่างกายของจิตใจ หรือของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เพื่อให้ปัญญารู้แจ่มเห็นจริงตามกฎพระไตรลักษณ์

วิปัสสนาภาวนา หมายถึงการอบรมพัฒนาปัญญาให้รู้แจ่มชั้น ๕ หรือ รูปนามตามจริงว่าเป็นไปตามกฎพระไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

วิปัสสนา หมายถึงความเห็นแจ่ม^๔ มีอยู่ ๒ บท ได้แก่ วิ แปลว่า พิเศษ และ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ่ม เมื่อรวมบทแปลว่า ความเห็นแจ่มเป็นพิเศษ ดังวจนัตถะว่า วิเสสน ปสสตีติ = วิปัสสนา คือ ธรรมชาติโดยอมเห็นแจ่มเป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วิปัสสนา^๕

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

^๔ อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๑.

ภาวนา หมายถึงการทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ กอปรกาย อบรมใจ มี ๒ อย่าง คือสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา^๖

๓.๑.๑ อารมณ์ของวิปัสสนา

อารมณ์ของวิปัสสนา คือรูปและนาม โดยการกำหนดรู้รูปร่างตามความเป็นจริง อารมณ์นั้นได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามจริง ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และอริยสัจ ๔^๗ เพื่อเป็นฐานหรือที่ตั้งในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔^๘ (กายานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, ธรรมานุปัสสนา) มีดังนี้

๑) ชั้น ๕ คือกองทั้ง ๕ ของรูปธรรม นามธรรมที่ประกอบขึ้นเป็นชีวิต ได้แก่ รูป
ชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น^๙

๒) อายุตนะ ๑๒ คือที่ติดต่อกันของเครื่องรู้และสิ่งที่รู้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อายุตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และ อายุตนะภายนอก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ธรรมมารมณ^{๑๐}

๓) ธาตุ ๑๘ คือสิ่งที่ทรงสภาพธรรมตาอยู่ตามเหตุปัจจัย ได้แก่ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุมนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธัมมธาตุ^{๑๑}

๔) อินทรีย์ ๒๒ คือสภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน โดยให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตนได้แก่ หมวด ๑) จักขุนทรีย์โสตอินทรีย์ฆานินทรีย์ชิวหาอินทรีย์ กายอินทรีย์ มนินทรีย์ หมวด ๒) อิตถินทรีย์ ปุริสอินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ หมวด ๓) สุขินทรีย์ทุกขินทรีย์ โสมนัสอินทรีย์โทมนัสอินทรีย์ อุปกขินทรีย์ หมวด ๔) สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ปัญญาอินทรีย์ หมวด ๕) อนัญญาญาตัญญูสามิตินทรีย์อัญญินทรีย์และอัญญาตาวินทรีย์^{๑๒}

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๓.

^๗ อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒/๓.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔๙.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๐.

๕) อริยสัจ ๔ คือความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ทุกข์ คือความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยากถูกบีบคั้นหรือเรียกว่าอุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ (๒) สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา (๓) นิโรธ คือความดับทุกข์ ความดับแห่งตัณหา (๔) มรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรืออริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๓} และเพื่อเป็นฐานหรือที่ตั้ง ในการเจริญ วิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กายานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, ธรรมานุปัสสนา

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือการเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่อาศัยกัน มี ๑๒ ประการ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภวชาติ และชรา มรณะ

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔^{๑๔} (กายานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, ธรรมานุปัสสนา)

๓.๑.๒ ความหมายสมถภาวนา

การเสพ การเจริญ การทำให้มาก ซึ่งกุศลธรรม นี้เรียกว่ากำลัง คือภาวนา แม้ โขณังค ๗ ก็เรียกว่ากำลัง คือภาวนา^{๑๕}

สมถะ คือความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ^{๑๖}

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า กำลัง คือการพิจารณา^{๑๗}

สมถะ หมายถึงสมาธิ หรือความสงบ ดังวจนัตถะว่า กิเลส สมมติติ = สมโถ คือ ธรรมชาติใดทำให้กิเลสมีกามฉันทนิเวรณ เป็นต้น สงบลง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สมถะ ได้แก่ สมาธิ หรือ เอกัคคตาที่ในมหากุศลจิต ๘ และ รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต ๑^{๑๘}

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๕.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^{๑๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๑/๓๔๐.

^{๑๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๒/๓๔๐.

^{๑๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๐/๓๔๐.

^{๑๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖.

อารมณ์ของสมถภาวนาเรียกว่า กรรมฐาน ๔๐^{๑๙} ซึ่งเป็นอุปกณ์ที่ใช้อบรมจิต แบ่งออกเป็น ๗ หมวด ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ อาหารเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ อรูป ๔ แสดงได้ดังนี้

๑) กสิณ ๑๐ คือ วัตถุสำหรับเพ่งเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ ถ้าแปลตามรูปศัพท์ แปลว่า ทั้งหมด หรือ ล้วน มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ปถวิกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาศกสิณ และอาโลกกสิณ

๒) อสุภะ ๑๐ คือ สภาพอันไม่งาม ซากศพในสภาพต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์แห่งสมถกรรมฐานได้แก่ อุทฺธมาตกอสฺภ วนีลทกอสฺภ วิบุพพทกอสฺภ วิจฉิททกอสฺภ วิกขยิตกอสฺภ วิกขิตตทกอสฺภ โลหิตทกอสฺภ ปุพฺพทกอสฺภ และอัญฺชิตกอสฺภ

๓) อนุสสติ ๑๐ คือ ความระลึกถึง อารมณ์อันควรระลึกอยู่เนื่อง ๆ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปสมานุสสติ มรณานุสสติ กายคตาสติ และอานาปานัสสติ

๔) อัปปมัญญา ๔ คือ หลักความประพฤตินันประเสริฐบริสุทธิ์ มี ๔ ประการ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

๕) อาหารเรปฏิกูลสัญญา ๑ คือการพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร

๖) จตุธาตววัตถาน ๑ คือการพิจารณาธาตุ ๔ เห็นร่างกายสักว่าเป็นธาตุ ๔

๗) อรูป ๔ คือ ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ภพของอรูปพรหม มี ๔ ประการ ได้แก่ อากาสนัญฺจายตนฌาน วิญญานัญฺจายตนฌาน อากิญฺจัญฺจายตนฌาน เนวสัญฺญาณาสัญฺจายตนฌาน

๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนา^{๒๐} คือสังขตธรรมได้แก่ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะนี้เราเรียกว่า อสังขตธรรม ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม

วิปัสสนา หมายถึงการรู้แจ้ง สภาพธรรมที่รู้แจ้ง คือปัญญา แต่เมื่อเป็นวิปัสสนาภาวนา คือการเจริญอบรมปัญญาให้มีมากขึ้น ซึ่งเป็นปัญญาที่เป็นหนทางสามารถละกิเลสได้จริง แต่ค่อยๆ ละไปเป็นลำดับ วิปัสสนาภาวนา เป็นหนทางที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ และทรงแสดงกับเหล่าสาวกให้

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๘), หน้า ๒๗๗.

^{๒๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓-๔๕๔.

ดำเนินตาม ซึ่งเรียกหลายชื่อ เช่น สติปัฏฐาน ๔ อริยมรรค เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่เป็นการรู้ความจริงของสภาพธรรมที่มีในขณะนี้ว่าเป็นแต่เพียงธรรมไม่ใช่เรา ซึ่งจะต้องอาศัยปัญญาขั้นพื้นฐาน คือการฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรมเป็นสำคัญ ปัญญา ขั้นวิปัสสนาก็สามารถเกิดขึ้นได้ วิปัสสนาจึงไม่ใช่การนั่ง แต่เป็นการรู้ความจริงในขณะปัจจุบันในอิริยาทัง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับไป

คำว่า ภาวนา หมายถึงการอบรมเจริญ, การยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ภาวนาจึงไม่ใช่เป็นการไปทำอะไรด้วยความไม่รู้ ไม่ใช่การท่องบ่น ไม่ใช่เป็นการต้องการที่จะกระทำอย่างหนึ่งอย่างใดด้วยความไม่รู้ ด้วยความไม่เข้าใจ แต่เป็นการอบรมเจริญกุศลให้มีขึ้น ให้เจริญยิ่งขึ้น

วิปัสสนาภาวนา คือความเห็นแจ้ง เห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาพธรรม

๓.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

การที่จะเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ มีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องพยายามทำสมาธิให้ได้เสียก่อน หากทำสมาธิยังไม่ได้ ก็ไม่มีทางที่จะเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้น สมาธิจึงเป็นขั้นต้นที่ก้าวไปสู่การเจริญวิปัสสนาปัญญาเมื่อจิตของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นในสมาธิจนมีกำลังดีแล้ว แม้แต่จะอยู่แค่เพียงอุปจารสมาธิ จิตของผู้ปฏิบัติก็ย่อมมีกำลังและอยู่ในสภาพที่นุ่มนวล ควรแก่การเจริญวิปัสสนาต่อไปได้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ได้แก่ ๑. การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ ๒. การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ ๓. การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการ มีรายละเอียดดังนี้

๓.๓.๑ การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ

คุณ (อัสสาทะ) หมายถึงสภาวะที่อโรย หรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจ ที่เกี่ยว ข้องกามคุณ^{๒๑} มีรายละเอียดดังนี้

๑) การพิจารณาคุณของรูป คุณของรูป โดยพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปของรูปทั้งปวง คือกษัตริย์สาว พราหมณ์สาว หรือคหบดีสาว ที่มีอายุ ๑๕ ปี หรือ ๑๖ ปี ไม่สูงมากเกินไป ไม่ต่ำมากเกินไป ไม่ผอมมากเกินไป ไม่อ้วนมากเกินไป ไม่ดำมากเกินไป ไม่ขาวมากเกินไป เมื่อฉันใดในเวลานั้น หญิงสาวผู้นั้นย่อมเป็นผู้สวยงาม เปล่งปลั่งอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่สุข โสมนัสเกิดขึ้น เพราะอาศัยความสวยงาม ความเปล่งปลั่ง นี้ชื่อว่าเป็นคุณของรูป^{๒๒} เมื่อเห็นแต่คุณของรูปทั้งปวง ย่อมทำให้เกิด ราคะ โทสะ และโมหะ ซึ่งทางแห่งการเวียนว่ายตายเกิดไม่

^{๒๑} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

สิ้นสุดอันมีแต่ความทุกข์อยู่ตลอดไป การจะพ้นทุกข์ได้พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เธอทั้งปวง พึงเห็นรูปนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นรูปนั้น รูปนั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา ภิกษุทั้งปวง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอทั้งปวงพิจารณาเห็น รูป รู้ชัดว่า รูปนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นรูปนั้น รูปนั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๓}

๒) การพิจารณาคุณของเวทนาสภาพที่สุขโสมนัสสอาดผ่องใสเวทนาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของเวทนา^{๒๔} การพิจารณาคุณของเวทนาทั้งปวง คือภิกษุในธรรมวินัยนี้สังคจกจากกาม และอกุศลธรรมทั้งปวงแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ในเวลาใด ภิกษุสังคจกจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวงแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ในเวลานั้น เธอไม่คิดที่จะเบียดเบียนตน ไม่คิดที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่คิดที่จะเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายในเวลานั้น เธอจึงเสวยเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียนนั้น ตถาคตกล่าวว่า ความไม่คิดเบียดเบียนกันเป็นคุณของเวทนาทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง เพราะวิตกวิจารณ์ได้สงบระงับไป ภิกษุได้บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นอันหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ในเวลาใด เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับได้ ภิกษุบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ ในเวลานั้น เธอย่อมไม่คิดที่เบียดเบียนตน ฯลฯ เราตถาคตกล่าวว่า ความไม่คิดที่เบียดเบียนกัน เป็นคุณของเวทนาทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งปวงสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข’ ในเวลาใด เพราะปิติจางคลายไปแล้ว ภิกษุมีอุเบกขา ฯลฯ ในเวลานั้นเธอย่อมไม่คิดที่เบียดเบียนตน ฯลฯ เรากล่าวว่า ความไม่คิดที่เบียดเบียนกันเป็นคุณของเวทนาทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสได้ดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่ในเวลาใด เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสได้ดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ ในเวลานั้น เธอย่อมไม่คิดเบียดเบียนตน ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่คิดเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย ภิกษุทั้งปวง เรากล่าวว่า ความไม่คิดต้องการเบียดเบียนกัน เป็นคุณของเวทนาทั้งปวง^{๒๕} เห็นคุณของเวทนาทั้งปวงอย่างนี้ควรเจริญให้มาก ย่อมเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากวัฏฏะสงสารได้ และพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง

^{๒๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

^{๒๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕.

อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอทั้งปวงพิจารณาเห็นเวทนา รู้ชัดว่า เวทนานั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นเวทนานั้น เวทนานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๖}

๓) การพิจารณาคุณของสัญญา สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยสัญญาเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของสัญญา^{๒๗} สัญญา แปลว่า จำความได้, ความหมายรู้ได้ คือระบบความจำที่สามารถจำคน สัตว์ สิ่งของ และเหตุการณ์ต่างๆ ได้ เช่น จำสิ่งที่เห็น จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำชื่อคน จำหนังสือ จำเรื่องในอดีต ได้ว่าเป็นสีเขียว ไพเราะ หอม หวาน เป็นต้น

ทางพุทธศาสนา สัญญา คือชั้นหนึ่งหนึ่งใน ๕ ชั้น และเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง มี 2 ประเภทคือสัญญา ๖ และสัญญา ๑๐ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าสัญญานั้นย้อนกลับไปได้ไม่สิ้นสุด เช่นเราลองนึกถึงตัวเราในอดีตที่กำลังเศร้ากับการกระทำที่ผิดพลาดของตนในอดีต ในสัญญาของตัวเราในอดีตก็มีเหตุการณ์ที่ตัวเราในอดีตขณะนั้นมีภาพตัวเราที่เป็นอดีตของอดีตตัวเราทำความผิดพลาดซ้อนอีกดังนั้นสัญญาจะมีลักษณะซ้อนทับกันไปเรื่อยๆไม่สิ้นสุด แต่ที่เราจำเหตุการณ์ในอดีตไม่ได้ เพราะอำนาจสติมีกำลังน้อย อีกทั้งที่เราจำชาติก่อนไม่ได้เพราะ กฎแห่งวิภวัญญะ คือ

๑. เรามีอวิชชา เป็นกิเลสวิภวัญญะ
๒. ทำให้เกิดมโนกรรม คือมิจฉาทิภูฏฐิ
๓. ทำให้เกิดวิบากกรรม คือจำชาติที่แล้วไม่ได้ เนื่องจากในขณะจิตที่ดับจิตเป็นมิจฉาทิภูฏฐิ (ไม่รู้ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์คือดับกิเลสและทางปฏิบัติให้พ้นทุกข์คือมรรคมีองค์ ๘)

สัญญา ๖ หมายถึง ความทรงจำมี ๖ คือ

๑. จักขุสัญญา สิ่งที่ทรงจำทางตา (ภาพ)
๒. โสตสัญญา (เสียง) สิ่งที่ทรงจำทางหู
๓. ฆานะสัญญา สิ่งที่ทรงจำทางจมูก (กลิ่น)
๔. ชิวหาสัญญา สิ่งที่ทรงจำทางลิ้น (รสชาติ)
๕. กายสัญญา สิ่งที่ทรงจำทางกาย (ประสาทสัมผัส)
๖. มนสัญญา สิ่งที่ทรงจำทางใจ (มโนสิ่งทรงจำทางใจมี ๓ คือ ๑.จำเวทนา ๒.จำสัญญา ๓.จำสังขาร ๓ คือ ๑. กายสังขาร (การบังคับร่างกาย) ๒.วจีสังขาร (ความคิดตรึก ตรอง) และ ๓.จิตตะสังขาร (อารมณ์ที่จรเข้ามาในใจ)^{๒๘}

^{๒๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

^{๒๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

^{๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๒๕๕. อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๓๔/๔๖๑.

สัญญา ๑๐ อย่างได้แก่

๑. อนิจจสัญญา คือความกำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขารได้แก่ พิจารณาว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ในอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้เป็นอนิจจัง เมื่อบุคคลเจริญ ทำให้มากขึ้นแล้วอย่างนี้ว่า รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นของรูปเป็นอย่างนี้ ความดับของรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้... สัญญาเป็นอย่างนี้... สังขารเป็นอย่างนี้... วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับของวิญญาณเป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งปวง อนิจจสัญญาเมื่อบุคคลเจริญ ทำให้มากขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมครอบค้อมกามราคะ รูปราคะ ภวราคะ และอวิชชาทั้งปวงได้ ถอนอัสมิมานะทั้งปวงได้^{๒๙}

๒. อนัตตสัญญา คือกำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวงได้แก่ พิจารณาว่า จักขุเป็นอนัตตา รูปเป็นอนัตตา หูเป็นอนัตตา เสียงเป็นอนัตตา จมูกเป็นอนัตตา กลิ่นเป็นอนัตตา ลิ้นเป็นอนัตตา รสเป็นอนัตตา กายเป็นอนัตตา โสภณวัตถุเป็นอนัตตา ใจเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์เป็นอนัตตา พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ในอายตนะทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก ๖ ประการเหล่านี้ เป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาอย่างนี้ “ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอนัตตสัญญา”^{๓๐}

๓. อสุภสัญญา คือความกำหนดหมายความไม่งามแห่งกายได้แก่ พิจารณากายนี้ นั่นแล เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาด มีประการต่างๆ ว่า ในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม เนื้อหัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่งามในกายนี้ เมื่อพิจารณาอย่างนี้ “ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอสุภสัญญา”^{๓๑}

๔. อาทีนวิสัญญา คือพิจารณาว่า กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่างๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้ คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ใบหู โรคปาก โรคฟัน โรคโอ โรคหืด โรคไขหวัด โรคไขพิษ โรคไขเชื่องซึม โรคในท้อง โรคลมสลับ โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอคร่อ โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดดำน โรคคุดทะราด หูด โรคละอองบวม โรคอาเจียนโลหิต โรคตีเดือด โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรค

^{๒๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๒/๑๙๗.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๗.

ริดสีดวง อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีไข้สันนิบาต อาพาธอันเกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธอันเกิดแต่การบริหารไม่สม่ำเสมอ อาพาธอันเกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธอันเกิดแต่วิบากของกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษในกายนี้ เมื่อพิจารณาอย่างนี้ ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังคงเจริญปหานสัญญา”^{๓๒} อยู่

๕. ปหานสัญญา คือความกำหนดหมาย เพื่อละอกุศลวิตก และบาป-กรรมทั้งปวง ได้แก่ ไมยนิติ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี ซึ่งกามวิตกอันเกิดขึ้นแล้ว ไมยนิติ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี ซึ่งพยาบาทวิตกอันเกิดขึ้นแล้ว ไมยนิติ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มี ซึ่งวิหิงสาวิตกอันเกิดขึ้นแล้ว ไมยนิติ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มี ซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า ที่เกิดขึ้นแล้ว (พิจารณาเห็นว่าวิตกทั้งสอง คือ กามวิตก และพยาบาทวิตกคือการจองเวรเป็นเหตุให้จิตยินดีในการเวียนว่ายตายเกิด และอวิหิงสาเป็นเหตุให้รับวิบากกรรมในขณะเวียนว่ายตายเกิด) เมื่อพิจารณาอย่างนี้ “ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญปหานสัญญา”^{๓๓}

๖. วิราคะสัญญา คือความกำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีตได้แก่ พิจารณาว่าธรรมชาตินั้นสงบ ธรรมชาตินั้นประณีต คือธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง ธรรมเป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง (อุปธิ = ที่ตั้งแห่งทุกข์) ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ธรรมเป็นที่สํารอกกิเลส ธรรมชาติเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ (ซึ่งก็คือสภาวะของพระนิพพานที่สัมผัสได้ในขณะที่มีชีวิตอยู่นั่นเอง) เมื่อพิจารณาอย่างนี้ “ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญวิราคะสัญญา”^{๓๔}

๗. นิโรธสัญญา คือความกำหนดหมายนิโรธว่า เป็นธรรมละเอียดประณีตได้แก่ พิจารณาว่า ธรรมชาตินั้นสงบ ธรรมชาตินั้นประณีต คือธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง ธรรมเป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ธรรมเป็นที่ดับโดยไม่เหลือ ธรรมชาติเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ (วิราคะ และนิโรธ ล้วนเป็นชื่อหนึ่งของพระนิพพาน โดยวิราคะเน้นที่ความสํารอกกิเลส คือการไม่ปรุงแต่งในสิ่งภายนอกราบเรียบเสมอกัน ส่วนนิโรธเน้นที่ความดับไม่เหลือของกิเลส

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๗.

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๗.

^{๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๗.

คือการไม่ยึดติดในสิ่งภายในว่าไม่ใช่ตัวกูของกู) เมื่อพิจารณาอย่างนี้ “ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมได้เลย トラบเท่าที่ภิกษุยังเจริญนิโรธสัญญา”^{๓๕}

๘. ภิกษุควรเจริญเนกขัมมสัญญา คือความกำหนดหมายปลอดจากกาม เพื่อละกามสัญญา^{๓๖} เนกขัมมะ หมายถึงการละเหย้าเรือนออกไปบวชเป็นพระเป็นนักบวช, การละชีวิตทางโลกไปสู่ชีวิตอันบริสุทธิ์ เป็นการปลดปล่อยตนจากโลกียวิสัยไปบำเพ็ญเพียรเพื่อความปลอดจากการทำบาป

๙. ภิกษุควรเจริญอพยาบาทสัญญา คือความกำหนดหมายปลอดจากพยาบาทเพื่อละพยาบาทสัญญา^{๓๗}

๑๐. มรณสัญญา คือความกำหนดหมายความตายที่จะมาถึงเป็นธรรมดา^{๓๘}ได้แก่ เมื่อภิกษุมีใจอบรมแล้วด้วยมรณสัญญาอยู่โดยมาก จิตย่อมหวนกลับ งอกกลับ ถอยกลับ จากการรักชีวิต ไม่ยื่นไปปรับความรักชีวิต อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิญญาย่อมตั้งอยู่ไซ้ ภิกษุพึงทราบดังนี้ว่า มรณสัญญาเราเจริญแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายของเรามีอยู่ ผลแห่งภavanaของเราถึงที่แล้ว เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้รู้ทั่วถึงในมรณสัญญานั้น

๔) การพิจารณาคุณของสังขาร สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยสังขารเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสังขาร^{๓๙} ในไตรลักษณ์ สังขาร คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป ทั้งหมดในชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ คือ สภาพที่ปรุงแต่งจิต เป็นคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง เวทนาและสัญญาสังขารในปฏิจจสมุปบาท สังขาร ๓ คือ

(๑) กายสังขาร เจตนาทางกาย และกายสังขาร แปลว่าสภาพปรุงแต่งกาย คือ ลมหายใจเข้า-ออก^{๔๐}

(๒) วจีสังขาร เจตนาทางวาจา

(๓) มโนสังขาร เจตนาทางใจ หรือจิตตสังขาร แปลว่าสภาพปรุงแต่งจิต คือ เวทนาสัญญา^{๔๑} หรือ อภิสังขาร ๓ ได้แก่

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๗.

^{๓๖} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑.

^{๓๗} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๑/๖๓๒.

^{๓๘} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๔.

^{๓๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

^{๔๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘/๒๕๕.

^{๔๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘/๒๕๕.

- (๑) ปุญญาภิสังขาร สภาที่ปรุ้งแต่งกรรมฝ่ายดี
- (๒) อปุญญาภิสังขาร สภาที่ปรุ้งแต่งกรรมฝ่ายชั่ว
- (๓) อาเนญชาภิสังขาร สภาที่ปรุ้งแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว

บุคคลบางคนในโลกนี้ได้ปรุ้งแต่งกายสังขาร อันที่ไม่มีความเบียดเบียนต่อตนเองและผู้อื่น ปรุ้งแต่งวจีสังขารอันที่ไม่มีความเบียดเบียนต่อตนเองและผู้อื่น และปรุ้งแต่งมโนสังขารอันที่ไม่มีความเบียดเบียนต่อตนเองและผู้อื่น เขานั้นปรุ้งแต่งแล้วย่อมเข้าถึงโลก อันที่ไม่มีความเบียดเบียน ผัสสะอันที่ไม่มีความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องบุคคลผู้เข้าถึงโลกอันที่ไม่มีความเบียดเบียนนั้น เขาถูก ผัสสะอันที่ไม่มีความเบียดเบียน กระแทกกับเข้า ย่อมเสวยเวทนาอันที่ไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุข โดยในส่วนตัวเหมือนสุภิกขิณพรรหม^{๔๒}

๕) การพิจารณาคุณของวิญญาน สภาที่สุขุโสมนัสอาศัยวิญญานเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของวิญญาน^{๔๓} ภิกษุทั้งปวง เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอยู่อย่างนั้น) ที่นั้นมีบุรุษถือจอบ และ ตะกร้าเดินมาที่ต้นไม้ใหญ่ ฯลฯ เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เมื่อภิกษุได้ พิจารณาเห็นโทษเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งปวงที่เป็นปัจจัยของสังโยชน์ วิญญานย่อมไม่หยั่งลง เพราะ วิญญานดับไป นามรูปจึงดับไป ฯลฯ ความดับของกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้^{๔๔}

๓.๓.๒ การพิจารณาอัสสาหะรู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ

โทษ (อาทีนวะ) หมายถึงสภาวะที่ไม่ร่อย หรือสภาวะที่ทุกข์กาย และทุกข์ใจ ซึ่งมีธรรม เป็นเหตุ^{๔๕}

๑) พิจารณารู้ชัดโทษของรูป บุคคลจงเห็นหญิงสาวน้อยคนนั้นในโลกนี้ ด้วยในสมัยอื่นโดยมีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปีโดยกำเนิด เป็นคนแก่ ที่มีชีโครงคดตั้งกลอนบ้าน มีหลัง งองม ถือไม้เท้าเดินก ก ๆ เงิน ๆ ไป กระสับกระส่าย ผ่านวัยไป แก่แล้ว ฟันหัก ผมหงอก หัวโกร๋น หัวล้าน หนังเหี่ยว มีตัวตกระ เธอทั้งปวงเข้าใจความชื่อนั้นว่าอย่างไร เมื่อความมดงาม ความเปล่งปลั่ง แต่ก่อนนั้นหายไปหมดแล้ว โทษได้ปรากฏขึ้นชัดเจน ชื่อนี้ได้ชื่อว่าเป็นโทษของรูปทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง บุคคลจงเห็นสาวน้อยคนนั้น ซึ่งมีอาพาธอยู่ มีทุกข์ เจ็บหนัก นอนจม ปัสสาวะ และอุจจาระของตน ต้องให้ผู้อื่นพยุงลุกขึ้น ต้องให้ผู้อื่นช่วยประคองอยู่ เธอทั้งปวงเข้า

^{๔๒} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓/๑๗๑.

^{๔๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

^{๔๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๙/๑๑๒.

^{๔๕} อจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘, อจ.จตุกก.ฐีกา (ไทย) ๒/๑๐/๒๘๘.

ใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้ว แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งรูปทั้งปวง^{๔๖}

อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสาวน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตายแล้ว ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ที่ขึ้นพอง สีเขียวน่าเกลียดน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ความมดงามความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้ว แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งรูปทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสาวน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ถูกกาจิกกินบ้าง แร้งทิ้งอยู่บ้าง นกตะกรุมจิกกินบ้าง สุนัขกัดกินอยู่บ้าง สุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง สัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่บ้าง เธอทั้งหลายได้เข้าใจ ความข้อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้ว แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษของรูปทั้งปวง^{๔๗}

อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสาวน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูกไม่มีเนื้อแต่เปื้อนเลือด มีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ไม่มีเนื้อและเลือดมีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ไม่มีเส้นเอ็นผูกมัด กระจัดกระจายไปทั่วทุกทิศ คือ กระดูกมีอยู่ทางหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางหนึ่งกระดูกขาอยู่ทางหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางหนึ่ง กระดูกสันหลังอยู่ทางหนึ่งกระดูกซี่โครงอยู่ทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางหนึ่งกระดูกไหล่อยู่ทางหนึ่ง กระดูกคออยู่ทางหนึ่ง กระดูกคางอยู่ทางหนึ่ง กระดูกฟันอยู่ทางหนึ่ง หัวกะโหลกอยู่ทางหนึ่ง เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไรความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้ว แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษของรูปทั้งปวง^{๔๘} เมื่อเห็นโทษของรูปทั้งปวง คือรูปไม่เที่ยง แล้วเกิดความเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า ได้หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติได้สิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว^{๔๙} ได้ทำกิจอันควรทำเสร็จแล้ว^{๕๐} ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อ

^{๔๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๔๗} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๒/๑๗๓.

^{๔๘} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๒/๑๗๓.

^{๔๙} อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว หมายถึงกิจแห่งการปฏิบัติเพื่อทำลายอาสวกิเลสจบสิ้นสมบูรณ์ ไม่มีกิจที่จะต้องทำเพื่อตนเอง แต่ยังมีหน้าที่เพื่อผู้อื่นอยู่ ผู้อยู่จบพรหมจรรย์นี้ได้ชื่อว่าอเสขบุคคล, ที.สี.อ. ๒๔๘/๒๐๓.

^{๕๐} กิจที่ควรทำ ในที่นี้หมายถึงกิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ, ที.สี.อ. ๒๔๘/๒๐๓.

ความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๕๑} เป็นต้น^{๕๒}

๒) การพิจารณารู้ชัดโทษของเวทนา ความหมายของเวทนา คำว่า เวทนา หมายถึง ส่วนประกอบของชีวิตที่เป็นนามธรรม ได้แก่การเสวยอารมณ์ คือความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ซึ่งเกิดขึ้น ในขณะที่มีการรับรู้ ได้แก่ ความสุขสำราญทางกาย ใจ หรือความไม่สุขสำราญทางกายหรือใจ หรือการเสวยอารมณ์ที่มีใช้ความสำราญและที่มีใช้ความ ไม่สำราญทางกายหรือทางใจได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา^{๕๓}

ธรรมชาติของเวทนา เวทนาเป็นขั้นหนึ่งในขั้น ๕ ซึ่งคือ ชีวิต (ดังจะกล่าวในตอนต่อไป) อันเป็นกระบวนการ ธรรมอย่างหนึ่ง เกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน จึงมีธรรมชาติที่อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ประการเช่นเดียวกับขั้น ๕ (หรือชีวิต) ได้แก่

๑. อนิจจตา มีความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อม และ สลายไป ดังเช่น นางสาว ส. มีความโศกเศร้าเสียใจที่สูญเสียชายคนรักเพราะเขาไปรักหญิงอื่น และทิ้งเธอไป ความเสียใจเช่นนี้ก็จะเกิดอยู่เพียงพักหนึ่ง ระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น ไม่มีใครเสียใจ ด้วยเรื่องเดียวอยู่จนตาย กาลเวลาผ่านไปความทุกข์นั้นจะบรรเทาเบาบางลงเอง และในที่สุดก็ จะหมดสิ้น สามารถที่จะเกิดสุขเวทนาขึ้นใหม่เมื่อพบกับเรื่องราวหรือเหตุปัจจัยใหม่เช่นพบคน รักคนใหม่ได้ ถึงแม้จะมีความสุขที่พบคนรักใหม่และได้แต่งงานกันในชีวิตก็จะมีเหตุปัจจัยอื่นๆ ทำให้เวทนาเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ด้วยประสบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยอายตนะภายในกระทบ กับอารมณ์หรืออายตนะภายนอกทำให้เกิดผัสสะอยู่ตลอดเวลา และเวทนาที่เกิดใหม่ก็จะถูก ปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกัน และกันให้เกิดขึ้น โดยมีโนรับรู้ปัจจัยทั้ง ๓ ทำให้เกิดผัสสะ เมื่อผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด และก็จะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ วันหนึ่ง ๆ เราอาจเกิดเวทนาเปลี่ยนแปลงไป เปลี่ยนมาเป็นร้อยครั้งก็ได้ แต่อาจเป็นเวทนาที่ไม่รุนแรง ถ้าเราตั้งใจสังเกตก็จะเห็นว่า สุข เวทนา อทุกขมสุขเวทนา ทุกขเวทนา จะสลับสับเปลี่ยนไปตลอดวัน ดังพุทธพจน์ว่า สุข เวทนาไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไป คลายไปและดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนามก็ไม่เที่ยง

^{๕๑} ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป หมายถึงไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณ เพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะพระพุทธศาสนาถือว่าการบรรลุอรหัตผลเป็นจุดหมายสูงสุด, ที.สี.อ.๒๔๘/๒๐๓.

^{๕๒} ส.พ. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๕.

อทุกขมสุขเวทนาก็ไม่เที่ยง ถูกปัจจัย ประดูแต่งขึ้น อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไป คลายไปและดับไปเป็น ธรรมดา^{๕๔}

๒. ทุกขตาได้แก่ ๑) ทุกขทุกขตาเป็นสภาวะทุกข์ คือทุกข์ ๒) สังขารทุกขตาเป็นสภาวะทุกข์คือสังขาร ๓) วิปริณามทุกขตาเป็นสภาวะทุกข์ คือความแปรผันไป^{๕๕} โดยทุกขตาที่มีความเป็นทุกข์ คือ มีภาวะที่ถูกบีบคั้นให้เกิดขึ้นและเสื่อมสลายตัวไปเอง ตามธรรมชาติเป็นสภาวะที่ฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ประดูแต่งให้มีสภาพเป็นอย่าง นั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จึงเป็นภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ ในตัวไม่ให้ความสมอยากแท้จริงและก่อให้เกิดทุกข์ (พระพรหมคุณาภรณ์.ป.อ.ปยุตโต, ๒๕๕๕) จะสังเกตเห็นได้ว่าเวทนาทั้ง ๓ ลักษณะจะไม่คงทนหรืออยู่กับที่ ยามที่เราเป็นสุข ไม่นาน เท่าไรความสุขก็จางหายไป ทุกขเวทนาหรือสุขเวทนา ก็ตาม ล้วนอยู่ไม่คงทนเช่นกัน เพราะมี ความไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ บางคนอาจกล่าวว่า ชีวิตของเขาเต็มไปด้วยปัญหาที่มีทุกข์อยู่ชั่ววนาตาปี แต่ถ้าพิจารณาให้ดี ก็จะเห็นว่าในความที่เป็นทุกข์นั้น ความรู้สึกของเขาก็จะเปลี่ยนไปเปลี่ยนมา อยู่ตลอด มีทั้งสุข และไม่สุข ไม่ทุกข์ สลับไปสลับมาแทรกอยู่ด้วย ดังที่กล่าวมาแล้ว ความเป็น ทุกข์นี้คือเป็นความรู้สึกไม่สมอยาก และเป็นความเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายของสภาพที่ไม่คงทน เช่น เราเกิดมาแล้วแก่ลงทุกวัน ในที่สุดก็ตายไป สิ่งของที่ซื้อหามา ก็สลายสลายอยู่เพียงระยะแรก เวลาผ่านไปก็เก่าลงเสื่อมสลายต้องทิ้งไป นั่นคือความไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ และแม้ยามที่เราเป็น สุขนั้น ก็มีไข่ปลดพันจากความทุกข์ เป็นแต่เพียงทุกข์น้อยลงเท่านั้น เท่ากับระดับหนึ่ง ของทุกข์ กล่าวคือความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนลงหรือเพิ่มถึงในระดับหนึ่งที่เราเรียกกันว่า เป็นสุข ถ้าเพิ่มความกดดันขัดแย้งไปอีกระดับหนึ่งกลายเป็นทนได้ แต่ไม่สุข ก็เรียกว่าไม่สุข ไม่ ทุกข์ และเมื่อเพิ่มถึงขนาดทนไม่ไหว เหลือทน ก็เรียกว่าเป็นทุกข์

๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา คือความที่ไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของ มันเอง จึงไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาให้เวทนาเป็นไปตามใจที่ตนปรารถนาได้ เช่น เราทุกคน ต้องการมีสุขเวทนา และต้องการให้สภาพร่างกายของตัวเรา งามสดสวยมีสุขอยู่ตลอดเวลา แต่ก็ไม่อาจเป็นแบบนั้นได้ เราแก่ลงทุกวัน และมีสุข ทุกข์สลับกันไป เราไม่ต้องการให้เจ็บป่วยโดยโรค ร้ายแรง ไม่ต้องการมีทุกขเวทนา ซึ่งเราก็คงเป็นโรคร้ายแรง และประสบในทุกขเวทนา ทั้งนี้เพราะเวทนาเป็นอนัตตา จึงไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามใจของตนได้ ไม่มีผู้ใดเลยที่จะสมปรารถนาได้ ซึ่งในเพียงวันเดียวตัวเราก็คงมีทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเปลี่ยนแปลงไป กล่าวได้ว่าเราไม่สามารถบังคับบัญชาให้ได้เป็นสุข หรือมีทุกข์น้อยเสมอๆ ได้ตามใจต้องการ การที่เวทนา ไม่มีความเที่ยง ไม่มีความมั่นคง ไม่มีความยั่งยืน เกิดแล้วเสื่อมสลายไปได้ มีแต่ความเป็นทุกข์ คือ มี

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๕/๒๖๖.

ความเปลี่ยนแปลงไปได้ และไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจของตน นั่น คือเวทนาเป็นธรรมชาติอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์^{๕๖} นั่นเอง

พิจารณาโทษของเวทนาทั้งปวง คือพิจารณาเวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้ชื่อว่าโทษของเวทนาทั้งปวง^{๕๗}

โทษของเวทนา คือทุกข์เวทนา ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์เวทนา ความแก่เป็นทุกข์เวทนา ความตายเป็นทุกข์เวทนา ความโศก ความคร่ำครวญเป็นทุกข์เวทนา เป็นความทุกข์กาย โทมนัสเป็นความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์เวทนา การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์เวทนา ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์เวทนา การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์เวทนา โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์เวทนา^{๕๘}

โทษของเวทนา คือสุขเวทนา ได้แก่ปุถุชนในโลกผู้ยังไม่ได้ฟังธรรม มีสุขเวทนาเกิดขึ้นได้รับสุขเวทนากระทบ แล้วมีความยินดีมากในสุขเวทนา และถึงความเป็นผู้ยินดีมากในสุขเวทนา สุขเวทนาของเขาย่อมนดับไป เพราะสุขเวทนาดับไป ทุกขเวทนาจึงเกิดขึ้น เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็เศร้าโศก เสียใจ ไม่พอใจ รำพึงรำพัน ตีอกตีตัว คร่ำครวญ ด้วยความหลงใหลในสุขเวทนานั้น แม้ได้เกิดขึ้นแก่เขาแล้ว ก็ได้ครอบงำจิตเขาอยู่ เพราะเหตุที่ไม่ได้อบรมกาย ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ได้ครอบงำจิตอยู่ เพราะเหตุที่ไม่ได้อบรมจิต สุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้ง ๒ อย่าง ที่ได้เกิดขึ้นแก่ปุถุชนแล้ว ก็ครอบงำจิตอยู่ เพราะเหตุที่ไม่ได้อบรมกาย เพราะเหตุที่ไม่ได้อบรมจิต^{๕๙}

โทษของเวทนา คืออทุกขมสุขเวทนา ได้แก่การเสวยอารมณ์ที่ไม่ใช่ความสำราญ และที่ไม่ใช่ความสุขไม่สำราญทางกายหรือทางใจ^{๖๐} อยู่แบบเฉย ๆ โดยไม่รู้รู้อะไรเลย เมื่อจิตติดอยู่อย่างนี้ ทำให้เกิดความหลงอยู่ในเฉยนั้น

อีกประการหนึ่งโทษของเวทนา คืออทุกขมสุขเวทนาที่อาศัยสภาวธรรมที่ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุกะซึ่งประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะที่เป็นเหตุกะ ชั้น ๒

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๔/๑๗๖.

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/ ๓๒๔.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๘/๔๐๔.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๕.

อาศัยชั้น ๑ ที่ประกอบด้วยทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น โมหะที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ อาศัยชั้นที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะเกิดขึ้น^{๖๑}

๓) การพิจารณารู้ชัดโทษของสัญญา ๖

๑. รูปสัญญา คือความหมายรูรูปร่าง ไม่เที่ยง
๒. สัทสัญญา คือความหมายรู้เสียง ไม่เที่ยง
๓. คันธสัญญา คือความหมายรู้กลิ่น ไม่เที่ยง
๔. รสสัญญา คือความหมายรู้รส ไม่เที่ยง
๕. โผฏฐัพพสัญญา คือความหมายรู้โผฏฐัพพะ ไม่เที่ยง
๖. ธรรมสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์ทางใจ ไม่เที่ยง^{๖๒}

สัญญาทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์^{๖๓} เป็นโทษ

๔) การพิจารณารู้ชัดโทษของสังขาร บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้ปรุงแต่งกายสังขาร

อันมีความเบียดเบียน ปรุงแต่งวจีสังขาร อันมีความเบียดเบียน และได้ปรุงแต่งมโนสังขาร อันมีความเบียดเบียน เขาเมื่อปรุงแต่งแล้วย่อมเข้าถึงโลกอันที่มีความเบียดเบียน ผัสสะอันมีความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องบุคคลผู้เข้าถึงโลกที่มี

ความเบียดเบียนนั้น เขาถูกผัสสะอันที่มีความเบียดเบียนกระทบเข้า ย่อมเสวยเวทนาอันที่มีความเบียดเบียน เป็นทุกข์ด้วยส่วนเดียวเหมือนพวกสัตว์นรก

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์^{๖๔} เป็นโทษ

๕) การพิจารณารู้ชัดโทษของวิญญูณ วิญญูณทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งนั้น

เป็นทุกข์^{๖๕} ภิกษุทั้งปวง เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นด้วยความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งปวงอันเป็นปัจจัยของสังโยชน์ วิญญูณย่อมหย้งลง เพราะวิญญูณอันเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งหมด

เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่มีรากหยั่งลงและแผ่ขยายไปรอบ ๆ ฯลฯ อุปมานี้ ฉันทิอุปัชฌาย์ฉันนั้น เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งปวงอันที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์

^{๖๑} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๖๔๕.

^{๖๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๔/๒๙๔.

^{๖๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙.

^{๖๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙.

^{๖๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙.

วิญญานย่อมหยั่งลง เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๖๖}

๓.๓.๓ การพิจารณาอัสสาทะรู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออก จากอุปาทานขันธ ๕ ประการ

ธรรมที่เครื่องสลัดออก ด้วยความเป็นเครื่องสลัดออก จากอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ได้ตามความเป็นจริง มีรายละเอียดดังนี้

๑) ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป

การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในรูป คือการสลัดออกไปจากรูปทั้งปวง สมณะ หรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง รู้ชัดคุณแห่งรูปทั้งหลายว่าเป็นคุณ รู้ชัดโทษของรูปทั้งปวงว่าเป็นโทษ และรู้ชัดว่าการสลัดออกไปจากรูปทั้งปวง เป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริง อย่างนั้นเป็นไป ได้ ที่พวกเขาทั้งปวงเหล่านั้น จักรอบรู้รูปทั้งปวงได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ตามนั้น และผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้รูปทั้งปวงได้^{๖๗}

๒) ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา

ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา คือการสลัดออกไปจาก เวทนาทั้งปวง โดยพระพุทธรองค์ตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งรู้ชัดคุณของเวทนาทั้ง ปวงว่าเป็นคุณ รู้ชัดโทษของเวทนาทั้งปวงว่าเป็นโทษ และรู้ชัดการสลัดออกไปจากเวทนาทั้งปวงว่า เป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปได้ที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้เวทนาทั้งปวงได้ เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ตามนั้น และผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้เวทนาทั้งปวงได้^{๖๘}

อีกประการหนึ่ง พุทธพจน์กล่าวว่า พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ที่ได้สดับ รู้ชัด ของความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากรูปด้วยความเป็นจริง... เวทนา ฯลฯ สัญญา... สังขาร... รู้ชัดด้วยความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากวิญญานด้วยความ เป็นจริง ท่านผู้มีอายุ นี้พระพุทธรองค์ตรัสว่า วิชชา และมีด้วยเหตุเพียงเท่านั้น บุคคลจักเป็นผู้มี วิชชา^{๖๙}

^{๖๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๑๒.

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๒/๑๓๔.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๓๖.

^{๖๙} ส.ช. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๒๒๗.

อีกประการหนึ่ง พิจารณาว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส) ไม่เที่ยง โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส) ไม่เที่ยง ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส) ไม่เที่ยง ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส) ไม่เที่ยง กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส) ไม่เที่ยง มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส) ไม่เที่ยง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ย่อมมีความเบื่อหน่ายแม้ในโสตสัมผัสสชาเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานสัมผัสสชาเวทนา... ย่อมมีความเบื่อหน่ายแม้ในชิวหาสัมผัสสชาเวทนา... ย่อมมีความเบื่อหน่ายแม้ในกายสัมผัสสชาเวทนา... ย่อมมีความเบื่อหน่ายแม้ในมโนสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ รู้ชัดว่าไม่เที่ยง เกิดเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดได้จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า ‘หลุดพ้นแล้ว’ รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่พรหมจรรย์จบแล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จสิ้นแล้ว ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป เป็นต้น’^{๗๐}

พิจารณาว่า เวทนาเป็นอนัตตาเพื่อความพ้นทุกข์ ภิกษุผู้ไม่เห็นเวทนาว่าเป็นอนัตตา ไม่เห็นการเสวยอารมณ์ว่าเป็นอนัตตา และไม่เห็นว่า อัตตาของตัวเรายังต้องเสวยอารมณ์ เพราะว่าเป็นอนัตตาของตัวเรามีเวทนาเป็นคุณสมบัติ ภิกษุผู้นั้นได้เห็นอย่างนี้ย่อมไม่ถ่อมมั่นอะไร ๆ ในโลก และเมื่อไม่ถ่อมมั่นแล้วย่อมไม่สะทกสะท้าน เมื่อไม่สะทกสะท้านแล้วย่อมดับได้เฉพาะตน (ดับกิเลสได้ด้วยตนเอง)^{๗๑} ย่อมรู้ชัดได้ว่า ‘ชาติได้สิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้แล้ว ทำกิจที่ควร ได้ทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’^{๗๒}

สุขเวทนา หมายถึงความรู้สึกสุข สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม

ทุกขเวทนา หมายถึงความรู้สึกทุกข์ ไม่สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม

อทุกขมสุขเวทนา หมายถึงความรู้สึกเฉยๆ จะสุขก็ไม่ใช่ ทุกข์ก็ไม่ใช่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุเบกขาเวทนา

อุเบกขาเวทนาได้แก่ เพราะละสุขและทุกข์ได้ดีแล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนเสียแล้ว เราได้บรรลุ

จตุตถฌานที่ไม่มีทั้งทุกข์และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะเป็นอุเบกขาอยู่^{๗๓}

^{๗๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

^{๗๑} ย่อมดับได้เฉพาะตน หมายถึงดับกิเลสได้ด้วยตนเอง, ที.ม.อ. (ไทย) ๑๒๖/๑๐๗.

^{๗๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๖/๗๑.

^{๗๓} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๖.

อุเบกขาที่บุคคลรู้ว่า เมื่อตัวเราเสวยอุเบกขาได้แล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง อุเบกขาอย่างนี้เป็นอุเบกขาที่ไม่ควรเสพ

อุเบกขาที่บุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสวยอุเบกขาได้แล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น อุเบกขาเช่นนี้เป็นอุเบกขาที่ควรเสพ

ในอุเบกขานั้น อุเบกขาที่มีวิตก มีวิจารณ์ และอุเบกขาที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์^{๗๔} บรรดา อุเบกขา ๒ อย่างนั้น อุเบกขาที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ประณีตกว่า

อีกประหนึ่งเวทนามีดังนี้ สุขินทรีย์ (อินทรีย์คือสุขเวทนา)... ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือทุกขเวทนา)... โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา)... โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา)... อุเปกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา)^{๗๕} (อินทรีย์หมายถึงความเป็นใหญ่ในสภาพธรรมนั้น)

เวทนาโดยพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เธอทั้งปวงพึงเห็นเวทนานั้นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า เวทนานั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นเวทนานั้น เวทนานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (เห็นเวทนาเป็นไตรลักษณ์) ภิกษุทั้งปวง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอทั้งปวงพิจารณาเห็นเวทนา รู้ชัดได้ว่า เวทนานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา เราไม่เป็นเวทนานั้น เวทนานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (อนัตตา) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป^{๗๖}

๓) ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในสัญญา

สัญญาโดยพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เธอทั้งปวงพึงเห็นสัญญานั้นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า สัญญานั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่สัญญานั้น สัญญานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (เห็นสัญญาเป็นไตรลักษณ์) ภิกษุทั้งปวงอริยสาวกผู้ได้สดับรู้เห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอทั้งปวงพิจารณาเห็นสัญญา รู้ชัดได้ว่า สัญญานั้นไม่เป็นของเรา เราไม่เป็นสัญญานั้น สัญญานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (อนัตตา) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป^{๗๗}

๔) ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร

สังขารโดยพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เธอทั้งปวง จงเห็นสังขารนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า สังขารนั้นไม่เป็นของเรา เราไม่เป็นสังขารนั้น สังขารนั้นไม่เป็นตัวตนของเรา (เห็นสังขารเป็นไตรลักษณ์) ภิกษุทั้งปวง อริยสาวกผู้ได้สดับรู้เห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอ

^{๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๒/๒๘๘-๒๘๙.

^{๗๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑๒.

^{๗๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

^{๗๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

ทั้งปวงพิจารณาเห็นสังขาร รู้ชัดได้ว่า สังขารนั้นไม่เป็นของเรา เราไม่เป็นสังขารนั้น สังขารนั้นไม่เป็นตัวตนของเรา (อนัตตา) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป^{๗๘}

๕) ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาน

วิญญานโดยพระพุทธรองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เธอทั้งปวง พึงเห็นวิญญานนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า วิญญานนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นวิญญานนั้น วิญญานนั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (เห็นวิญญานเป็นไตรลักษณ์) ภิกษุทั้งปวง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ โดยเธอทั้งปวงพิจารณาเห็นวิญญาน รู้ชัดว่า วิญญานนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นวิญญานนั้น วิญญานนั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา (อนัตตา) ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป^{๗๙}

๓.๔ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสารทสูตรตามหลักสติปัฏฐาน ๔

ภิกษุทั้งปวงภิกษุพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ เพื่อละอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้^{๘๐}

ภิกษุทั้งปวงทาง^{๘๑} นี้เป็นทางเดียว^{๘๒} เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งปวง เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับความทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุซึ่งญายธรรม^{๘๓} เพื่อให้แจ่มแจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน^{๘๔} ๔ ประการ ได้แก่

๓.๔.๑ การพิจารณาเห็นกายในกาย

การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ได้แก่การใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาเห็นกายในกายอยู่โดยกายานุปัสสนา (การพิจารณากาย) หมอวลมหายใจเข้าออกมีรายละเอียดดังนี้

^{๗๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

^{๗๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๑๓.

^{๘๐} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๕๕๑.

^{๘๑} ทาง หมายถึงทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน หรือ ทางที่ผู้ต้องการพระนิพพานควรดำเนินไป ที.ม.อ. ๓๗๑/๓๖๑.

^{๘๒} ทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือพระผู้มีพระภาคเพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๕๙.

^{๘๓} ญายธรรม หมายถึงอริยมรรค ที.ม.อ. ๒๑๔/๑๙๗.

^{๘๔} สติปัฏฐานแปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๖๘, ม.ม.อ. ๑/๑๐๖/๒๕๓.

ภิกษุผู้พิจารณาเห็นภายในกายอยู่ คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่าง^{๘๕} ก็ดี นั่งคู้บัลลังก์^{๘๖} ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า^{๘๗} มีสติรู้หายใจเข้า มีสติรู้หายใจออก

เวลาหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’
 เวลาหายใจออกยาว ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราหายใจออกยาว’
 เวลาหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’
 เวลาหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราหายใจออกสั้น’
 ฟังรู้ว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า’
 ฟังรู้ว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก’
 ฟังรู้ว่า ‘เราระงับกายสังขาร^{๘๘} หายใจเข้า’
 ฟังรู้ว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจออก’

ภิกษุทั้งปวง ช่างกลิ้ง หรือลูกมือช่างกลิ้งผู้มีความชำนาญ เวลาชักเชือกยาว ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราชักเชือกยาว’ เวลาชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราชักเชือกสั้น’ แม้ฉันทภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน

เวลาหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’
 เวลาหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกยาว’
 เวลาหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’
 เวลาหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกสั้น’
 ฟังรู้ว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า’
 ฟังรู้ว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก’
 ฟังรู้ว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า’
 ฟังรู้ว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจออก’^{๘๙}

^{๘๕} เรือนว่าง หมายถึงที่ที่สงัด คือเสนาสนะ ๗ อย่าง เว้นป่า และโคนไม้ ได้แก่ (๑) ภูเขา (๒) ซอกเขา (๓) ถ้ำ (๔) ป่าช้า (๕) ป่าชฎ (๖) ที่แจ้ง (๗) ลอมฟาง, ดูข้อ ๓๒๐ หน้า ๒๔๘ ในเล่มนี้.

^{๘๖} นั่งคู้บัลลังก์ หมายถึงนั่งขัดสมาธิ, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒๑๘/๒๙๕.

^{๘๗} ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า หมายถึงตั้งสติมุ่งตรงต่อกัมมัฏฐาน, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒๑๘/๒๙๕.

^{๘๘} ระงับการสังขาร หมายถึงผ่อนคลายลมหายใจหายาบให้ละเอียดขึ้นไปโดยลำดับจนถึงขั้นที่จะต้องพิสูจน์ว่ามีลมหายใจอยู่หรือไม่ เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆังครั้งแรกจะมีเสียงดังกังวานแล้วแผ่วลงจนถึงเงียบหายไปในที่สุด, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒๒๐/๒๙๙-๓๐๒.

^{๘๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๕-๑๕๙/๑๓๘.

ในวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นภายในภายใน^{๙๐} อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในนอก^{๙๑} อยู่ หรือพิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (ของลมหายใจ) ในภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (ของลมหายใจ) ในภายในอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (ของลมหายใจ) ในภายในอยู่

๑) การพิจารณาเห็นภายในภายในเมื่อคนตายแล้วใน ๙ วาระมีดังนี้

วาระที่ ๑ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม เมื่อนั้นภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับรู้เห็นว่า กายเรานี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

วาระที่ ๒ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกรุมจิกกิน แร้งทึงกิน สุนัขบ้านกัดกิน สุนัขป่ากัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ เมื่อนั้นภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับรู้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพเป็นอย่างนั้น มีลักษณะเป็นอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

วาระที่ ๓ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อ และเลือด มีเอ็นริงรัดอยู่ แม้นั้นใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

วาระที่ ๔ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นริงรัดอยู่ แม้นั้นใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉะนั้น

วาระที่ ๕ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเลือดและเนื้อ แต่ยังมีเอ็นริงรัดอยู่ แม้นั้นใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ อย่างนั้น^{๙๒}

วาระที่ ๖ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นริงรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือกระดูกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกทำอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแข็งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกขาวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหลังอยู่

^{๙๐} ภายในภายใน ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของตน, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๔/๓๗๙.

^{๙๑} ภายในภายในนอก ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๘๔/๓๗๙.

^{๙๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘-๓๑๐.

ทางทิศหนึ่ง กระจกชี้โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกฟันอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง แม้ฉันไต ภิกษุณั้่นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้อย่างนั้น

วาระที่ ๗ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ แม้ฉันไต ภิกษุณั้่นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉันนั้น

วาระที่ ๘ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกอง อยู่ด้วยกันเกินกว่า ๑ ปี แม้ฉันไต ภิกษุณั้่นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉันนั้น

วาระที่ ๙ ภิกษุเมื่อเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นกระดูกฟุ่่นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แม้ฉันไต ภิกษุณั้่นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉันนั้น

ด้วยวิธีทั้ง ๙ วาระ ภิกษุเมื่อพิจารณารู้เห็นกายในกายภายในอยู่อย่างนี้ พิจารณารู้เห็นกายในกายภายนอกอยู่อย่างนี้ หรือพิจารณารู้เห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่อย่างนี้ พิจารณารู้เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่อย่างนี้ พิจารณารู้เห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่อย่างนี้ หรือพิจารณารู้เห็นทั้งธรรมอันเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมอันเป็นเหตุดับในกายอยู่อย่างนี้ หรือว่า ภิกษุณั้่นมีสติปรากฏอยู่ในเฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยในการเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณฺหาและทิวฏฺฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลกทั้งหมด ภิกษุทั้งปวง ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้ เป็นต้น^{๔๓}

๒) การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ได้แก่การใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาเวทนาดังนี้

เมื่อได้เสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยสุขเวทนา’

เมื่อได้เสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยทุกขเวทนา’

เมื่อได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา’

เมื่อได้เสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส’

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๑๑-๓๑๓.

เมื่อได้เสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส’
 เมื่อได้เสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส’
 เมื่อได้เสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มี
 อามิส’

เมื่อได้เสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่
 มีอามิส’

เมื่อได้เสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดได้ว่า ‘เราเสวยอทุกขมสุข
 เวทนาที่ไม่มีอามิส’

ด้วยวิธีอย่างนี้ ภิกษุผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งปวงภายใน^{๔๔}อยู่ พิจารณาเห็น
 เวทนาในเวทนาทั้งปวงภายนอก^{๔๕} อยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งปวงทั้งภายในทั้ง
 ภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งปวงอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับใน
 เวทนาทั้งปวงอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งปวงอยู่ หรือ
 ว่า ภิกษุผู้ผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘เวทนามีอยู่’ ก็เป็นไปเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ
 เท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งปวง ภิกษุผู้
 พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างนี้^{๔๖}

๓) การพิจารณาเห็นจิตในจิต

การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัส
 ในโลกได้ ได้แก่ การใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาจิตดังนี้

จิตมีราคะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีราคะ’
จิตปราศจากราคะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากราคะ’
จิตมีโทสะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโทสะ’
จิตปราศจากโทสะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโทสะ’
จิตมีโมหะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโมหะ’
จิตปราศจากโมหะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโมหะ’

^{๔๔} เวทนาทั้งหลายภายใน หมายถึงสุขเวทนาเป็นต้นของตน, ที.ม.อ. ๓๘๐/๓๙๐, ม.ม.อ. ๑/๑๑๓/
 ๒๙๖.

^{๔๕} เวทนาทั้งหลายภายนอก หมายถึงสุขเวทนาเป็นต้นของผู้อื่น, ที.ม.อ. ๓๘๐/๓๙๐, ม.ม.อ. ๑/
 ๑๑๓/๒๙๖.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

จิตหดหู่	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตหดหู่’
จิตฟุ้งซ่าน	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตฟุ้งซ่าน’
จิตเป็นมหัคคตะ	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตเป็นมหัคคตะ’
จิตไม่เป็นมหัคคตะ	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตไม่เป็นมหัคคตะ’
จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า’
จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า’
จิตเป็นสมาธิ	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตเป็นสมาธิ’
จิตไม่เป็นสมาธิ	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตไม่เป็นสมาธิ’
จิตหลุดพ้นแล้ว	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตหลุดพ้นแล้ว’
จิตไม่หลุดพ้น	ก็รู้ชัดว่า	‘จิตไม่หลุดพ้น’

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘จิตมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างนี้^{๔๗}

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ได้แก่ การใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาธรรมดังนี้

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมโดยพิจารณาการละอุปาทานชั้น^{๔๘} ๕ อยู่ว่า

- (๑) รูปเป็นอยู่อย่างนี้ ความเกิดของรูปเป็นอยู่อย่างนี้ ความดับของรูปเป็นอยู่อย่างนี้
- (๒) เวทนาเป็นอยู่อย่างนี้ ความเกิดของเวทนาเป็นอยู่อย่างนี้ ความดับของเวทนาเป็นอยู่อย่างนี้
- (๓) สัญญาเป็นอยู่อย่างนี้ ความเกิดของสัญญาเป็นอยู่อย่างนี้ ความดับของสัญญาเป็น อยู่อย่างนี้

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๔๘} อุปาทานชั้น ๕ มาจากอุปาทาน + ชั้น ๕ แยกอธิบายความหมายได้ดังนี้ (๑) อุปาทาน แปลว่า ความถือมั่น (อุป=มั่น+อาทาน=ถือ) มีความหมายหลายนัย เช่น หมายถึงชื่อของราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ ปณจกามคุณิภวรสเสถ อธิวจนฺ, ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๖, อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๒๑๙/๔๔๒.

(๔) สังขารเป็นอยู่อย่างนี้ ความเกิดของสังขารเป็นอยู่อย่างนี้ ความดับของสังขารเป็นอยู่อย่างนี้

(๕) วิญญาณเป็นอยู่อย่างนี้ ความเกิดของวิญญาณเป็นอยู่อย่างนี้ ความดับของวิญญาณเป็นอยู่อย่างนี้’

โดยวิธีนี้ ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวงภายใน^{๙๙} อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวงภายนอก^{๑๐๐} อยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวงทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งปวงอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งปวงอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุที่เกิด ทั้งธรรมเป็นเหตุที่ดับในธรรมทั้งปวงอยู่ หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เป็นไปเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณฺหาและทิวฺจฺฉิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งปวง ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวง คืออุปาทานชั้น ๕ อยู่อย่างนี้^{๑๐๑}

รวมความว่า สภาพที่สุขโสมนัสโดยอาศัยรูปเกิดขึ้น ซึ่งเป็นคุณของรูป สภาพของรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป

สภาพที่สุขโสมนัสโดยอาศัยเวทนาเกิดขึ้น ซึ่งเป็นคุณของเวทนา สภาพของเวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของเวทนา ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา^{๑๐๒}

สภาพที่สุขโสมนัสโดยอาศัยสัญญาเกิดขึ้น ซึ่งเป็นคุณของสัญญา สภาพของสุขโสมนัสอาศัยสังขารเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของสังขาร สภาพที่สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของสังขาร ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร

สภาพที่สุขโสมนัสโดยอาศัยวิญญาณเกิดขึ้น ซึ่งเป็นคุณของวิญญาณ สภาพของวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของวิญญาณ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณ นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ

^{๙๙} ธรรมทั้งหลายภายใน หมายถึงชั้น ๕ ของตน, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๘๓/๓๙๘.

^{๑๐๐} ธรรมทั้งหลายภายนอก หมายถึงชั้น ๕ ของผู้อื่น, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๘๓/๓๙๘.

^{๑๐๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๐๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

ภิกษุทั้งปวง เมื่อใด ที่เรายังไม่รู้คุณด้วยความเป็นคน โทษด้วยความเป็นคน โทษ และเครื่องสลัดออกด้วยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ トラบ นั้น เรา (พระพุทธเจ้า) ก็ยังไม่ยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก รวมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ รวมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งปวง

แต่เมื่อใดเรารู้ชัดคุณด้วยความเป็นคน โทษด้วยความเป็นคน โทษ เครื่องที่สลัดออกด้วยความที่เป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามด้วยความเป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้นเราจักจะยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณที่ยอดเยี่ยมในโลก รวมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ รวมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งปวง

อนึ่ง ญาณทัสสนะ^{๑๐๓} ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่ได้กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายของเรา บัดนี้ภพใหม่ไม่มีขึ้นอีก^{๑๐๔}

๓.๕ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสารทสูตรแบบวิปัสสนายานิก

การเจริญภาวนา คือ การทำให้เกิดขึ้น การฝึกอบรมจิตใจ ภาวนามี ๒ ประเภท ได้แก่ สมถะและวิปัสสนา บางที่เรียกว่า กรรมฐาน เพราะทั้งสองเป็นอารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งการเจริญภาวนา หรือที่ตั้งแห่งการทำความเพียรของจิตเพื่ออบรมจิต เพื่อความพ้นทุกข์ถึง มรรค ผล นิพพาน เป็นที่สุด ซึ่งหลักการเจริญภาวนาเพื่อบรรลุดรรชนี มี ๒ ประการ ได้แก่

๓.๕.๑ สมถยานิก

สมถยานิก คือผู้มีสมถะเป็นยาน โดยการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ หรือการฝึกสมาธิ หรือเรียกว่า สมถกรรมฐาน เป็นการทำให้จิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิก่อน สมาธิอยู่ในระดับอุปจารสมาธิ หรือ อปัณณาสมาธิจากนั้น จึงเจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณารูปนามตามความเป็นจริงเข้าสู่การตัดละกิเลสไปตามลำดับ

๓.๕.๒ วิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก คือผู้มีวิปัสสนาเป็นยานโดยการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามจริง หรือการเจริญปัญญา^{๑๐๕} การฝึกเพื่อเห็นตรงตามความจริงของสภาวะธรรม เพื่อเกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์ อันให้ถอนความหลงผิดในสังขารเสียได้ ใช้สมาธิระดับ ขณิกสมาธิ เป็นต้น

^{๑๐๓} ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจเวกขณะญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจจรรู้มรรคผลกิเลสที่ละได้แล้ว และนิพพาน, อภ.ตัก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^{๑๐๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

๓.๕.๓ การเจริญภาวนาแบบสมถยานิก

สมถยานิกอาศัยอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิ เป็นจิตตวิสุทธิเพื่อเป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนาให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน รวมทั้งผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยตั้งอยู่ในฌานหรือสมาธิใกล้ฌาน เรียกว่า สมถปุพพังคมิวิปัสสนาการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า^{๑๐๖} ดังนั้นจะเน้นการแสดงในสมถภาวนาได้แก่ ความหมาย อารมณ์ และผลของสมถภาวนามี เป็นต้น

๓.๕.๔ การเจริญภาวนาแบบวิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิกอาศัยขณิกสมาธิเพื่อเป็นจิตตวิสุทธิ เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยไม่เคยฝึกหัดสมถะมาก่อนเรียกว่า สุทธวิปัสสนายานิก ซึ่งเป็นการปฏิบัติโดยอาศัยวิปัสสนาสมาธิ มีอารมณ์ปรมาตม์เป็นบาทฐาน โดยกำหนดรู้พิจารณารูปนามในปัจจุบันจนเข้าสู่ มรรค ผล นิพพาน ดังนั้นจะเน้นการแสดงในวิปัสสนาภาวนาได้แก่ ความหมาย อารมณ์ และผลของวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร เป็นการเจริญแบบวิปัสสนายานิก โดยมีการพิจารณาชั้น ๕ ซี่เป็นอารมณ์ในวิปัสสนาภูมิ ๖ และยังพิจารณาในธรรมที่เป็นคุณ (อัสสาทะ) ธรรมที่เป็นโทษ (อาทีนวะ) และธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) ศึกษาพบว่า มูลปริยายสูตร^{๑๐๗} เป็นพระสูตรที่แสดงหลักธรรมที่มีความสอดคล้องกับคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากรูปนาม พร้อมทั้งแสดงถึงวิปัสสนาญาณ และวิสุทธิ ๗ อธิบายได้ดังนี้

๑) ญาณปริญาณ (ขั้นรู้จัก) การพิจารณารูปนามโดยความเห็นตามลักษณะภายในภายนอก แจ่มด้วยปัญญาว่า นี่เป็นลักษณะ นี่เป็นกิจ นี่เป็นเหตุเกิด และนี่เป็นที่เกิดของรูปนาม ด้วยการกำหนดรู้ตามความจริงของอาการ ได้แก่ การกำหนดรู้รูปนาม การรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม นับสังเคราะห์ในนามรูปปริจเฉทญาณ และ ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณที่ ๑-ญาณที่ ๒) และ นับสังเคราะห์ในทวิภูตวิสุทธิ และกังขาวิตรณวิสุทธิ (วิสุทธิที่ ๓-๔)

๒) ตีรณปริญาณ (ขั้นพิจารณา) มีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์ การพิจารณาว่ารูปนามมี อาการไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรผัน เป็นต้น เป็นการพิจารณารูปนามตามกฎไตรลักษณ์ได้แก่ การพิจารณารูปโดยความเป็นกลุ่มก้อน (กลาปะ) สามารถนับสังเคราะห์ใน สัมมสนญาณ จนถึงการพิจารณาอนุโลมญาณเป็นที่สุด (ญาณที่ ๓-๑๒ พร้อมทั้งญาณที่ ๑๓ นับสังเคราะห์โดยปริยาย) และ นับสังเคราะห์ใน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิที่ ๕-๖)

^{๑๐๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๐.

^{๑๐๖} อง.จตุ. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๓.

๓) ปทานปริญา (ชั้นละ) ตัดทางมิให้ฉันทราคะเกิด โดยพิจารณาอุปนามแจ้งในไตรลักษณ์มากขึ้น จึงละฉันทราคะ หรือ ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอุปนาม ได้แก่ ญาณในอริยมรรค เป็นเครื่องกำจัดฉันทราคะ เป็นธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากกิเลส เป็นสมุจเฉทปทาน เข้าสู่ มรรค ผล นิพพาน เรียกว่าเกิดเป็น ญาณทัสสนะ และ วิมุตติ สามารถนับสงเคราะห์ใน มัคคญาณ ผล ญาณ และ ปัจจเวกขณญาณ (ญาณที่ ๑๔-๑๖) และ นับสงเคราะห์ใน ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๑๐๘} (วิสุทธิที่ ๗)

จากหลักธรรมที่แสดงมาทั้งหมดเมื่อนำมาแสดงรวมกับการเจริญวิปัสสนาในอริยสัจ ๔ สามารถแสดงความสอดคล้องของหลักธรรมในอัสสาทสูตร กับวิสุทธิ ๗ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ปริญา ๓ และ ญาณ ๓ ในอริยสัจ อธิบายดังนี้

๑) พิจารณาคุณของชั้น (อัสสาทะ) ได้แก่ สุขโสมนัส เทียบกับลำดับญาณที่ ๑ - ๔ (นับสงเคราะห์ที่ปฏิวิสุทธิกัฏฐาวิตรณวิสุทธิมัคคัมคคญาณทัสสนวิสุทธิกับญัตตปริญา ตริณปริญา)

๒) พิจารณาโทษของชั้น (อาทีนวะ) ได้แก่ การพิจารณาชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์ เทียบกับลำดับญาณที่ ๕-๑๓ (นับสงเคราะห์ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ และตริณปริญา)

๓) พิจารณาเครื่องสลัดออกของชั้น (นิสสรณะ) ได้แก่ การพิจารณากำจัดฉันทราคะด้วยพระนิพพาน เทียบกับลำดับญาณที่ ๑๔-๑๖ (นับสงเคราะห์ญาณทัสสนวิสุทธิ และปทานปริญา) สำหรับการนับสงเคราะห์เข้าญาณ ๓ ในอริยสัจ ๔ กล่าวคือ จากด้านบน ข้อ (๑) และ

(๒) นับสงเคราะห์เข้าในกิจจญาณ และ ข้อ (๓) นับสงเคราะห์เข้าในกตญาณ ส่วนสังจญาณจะเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนจะเกิดวิปัสสนาญาณที่ ๑

สามารถสรุปเป็นตารางเพื่อประกอบคำอธิบายความสอดคล้องของอัสสาทสูตรกับหัวข้อธรรมต่าง ๆ ได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑ แสดงความสอดคล้องหลักธรรมของการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

อัสสาทสูตร	วิสุทธิ ๗	วิปัสสนาญาณ ๑๖	ปริญา ๓	ญาณ ๓
ชั้น ๕ (วิปัสสนาภูมิ ๖)	ศีลวิสุทธิ	(โยนิโสมนสิการ)	-	สังจญาณ
	จิตตวิสุทธิ			
อัสสาทะ (คุณ)	ทิวฐิวิสุทธิ	๑.นามรูปปริจเฉทญาณ	ญัต	กิจจญาณ
	กัฏฐาวิตรณวิสุทธิ	๒. ปัจจัยปริคคหญาณ	ปริญา	
	มัคคัมคค	๓. สัมมสนญาณ	ตริณ	

^{๑๐๘} ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจเวกขณญาณญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจรู้มรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้วและนิพพาน, อจ.ต.ก.อ. ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

	ญาณทัสสนวิสุทธิ	๔. อุทยัพพะญาณ	ปริญญา	กิจ ๔ ที่ต้องปฏิบัติ คือ อริยสัง ๔ ทุกข์ ->กำหนดรู้ สมุทัย ->ควรละ นิโรธ -> ทำให้แจ้ง มรรค -> ควรเจริญ
อาทีนวะ (โทษ)	ปฏิบัติ ญาณทัสสนวิสุทธิ	๕. ภังคญาณ		
		๖. ภยญาณ		
		๗. อาทีนญาณ		
		๘. นิพพิทาญาณ		
		๙. มุญจิตุกัมมตาญาณ		
		๑๐. ปฏิสังขญาณ		
		๑๑. สังขารุเปกขญาณ		
		๑๒. อนโลมญาณ		
		๑๓. โคตรญาณ		
		นิสสรณะ (เครื่องสลัดออก)	ญาณทัสสนวิสุทธิ (วิมุตติ)	๑๔. มัคคญาณ
๑๕. ผลญาณ	ปริญญา			
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ				

๓.๖ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาพระไตรลักษณ์

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยเห็นพระไตรลักษณ์ คือการเจริญอานาปานสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออกของตนเป็นอารมณ์ ที่เป็นแนวปฏิบัติที่สำคัญอย่างหนึ่ง เวลาปฏิบัติ ในขณะที่หายใจเข้า ท้องพอง แล้วกำหนดว่าพองหนอ ในขณะที่หายใจออก ท้องยุบ กำหนดว่ายุบหนอ ดังนี้ ขณะแรกปฏิบัติ นั้นให้สงบ สำรวมจิตใจ เอาใจจดจ้องอยู่กับลมหายใจเข้าออกนั้น แล้วพิจารณาให้เห็นแจ้งว่า ลมหายใจเข้า-หายใจออกนั้น เป็นรูปธรรม ท้องที่พอง-ยุบนั้นก็เป็นรูปธรรม หรือรูปขันธ์ ส่วนสติที่คอยควบคุมจิตใจให้จดจ้องอยู่กับอารมณ์ และสัมปชัญญะ ความรู้ตัวอยู่ทุกขณะจิตที่กำหนดอารมณ์อยู่ สภาวะทั้งสองนี้เป็นนามธรรม คือเป็นสังขารขันธ์^{๑๐๙} จิตที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือการพองยุบของท้องนั้นก็เป็นนามธรรม คือเป็นวิญญานขันธ์ พิจารณาอย่างนี้เป็นการศึกษา รูปนามเป็นอารมณ์ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ครั้นปฏิบัตินานเข้า-นานเข้าจิตก็จะสงบ สะอาด และสว่าง ด้วยเกิดดวงปัญญาขึ้นภายในใจ สามารถหยั่งเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของรูปนามได้

^{๑๐๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗.

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์^{๑๑๐} ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือเห็นรูปร่างดับไป ในขณะที่ดับ เห็นรูปร่างเกิด ในขณะที่เกิด เป็นญาณที่เห็นความเกิดดับของนามรูปตาม ความเป็นจริง อุทฺถัพพญาณที่ข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสได้แล้วนี้ เป็นญาณ มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เรียกว่า พลวอุทฺถัพพญาณ จัดเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ส่วนญาณที่ยังอ่อน มีวิปัสสนูปกิเลสเป็นอารมณ์ เรียกว่า ตฺรณอุทฺถัพพญาณจัดเป็นมรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ

ตฺรณอุทฺถัพพญาณเป็นญาณเศร้าหมองด้วยอุปกิเลส ไม่อาจกำหนดไตรลักษณ์ให้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงได้ ต่อพ้นจากอุปกิเลสแล้วจึงอาจ เหตุนี้จึงต้องทำความเพียรในอุทฺถัพพญาณนั้นซ้ำอีก เพื่อกำหนดไตรลักษณ์ให้ชัดเจนขึ้นก็ลักษณะทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏชัดเพราะอะไรปิดบังไว้ เหตุไม่ม่นสิการถึงอะไร อันดับแรก อนิจจลักษณะไม่ปรากฏชัดเพราะถูกสันตติปิดบังไว้เพราะไม่ม่นสิการถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกอิริยาบถปิดบังไว้ เพราะเหตุที่ไม่ม่นสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนืองๆ อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกขณะ(กลุ่มก้อน)ปิดบังไว้ เพราะเหตุที่ไม่ม่นสิการถึงความแยกจากกันได้แห่งธาตุต่างๆ ต่อเมื่อสันตติถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะกำหนดจากความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปได้ อนิจจลักษณะจึงปรากฏตามความเป็นจริงเมื่ออิริยาบถถูกเพิกเพราะม่นสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนืองๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่อทำขณวินิพโยค (ย่อยก้อนออก) เพราะแยกธาตุต่างๆออก อนัตตลักษณะจึงปรากฏตามความเป็นจริง

ปัญญาที่กำหนดรู้จนเห็นความดับของรูปร่าง ยึดเอาความแตกดับนั้น เป็นอารมณ์ ว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมแตกดับไปอย่างนี้ คือ

พระโยคาวจรย่อมกำหนดหมายลักษณะ ๓ และชั้น ๕ ทั้งปวงนี้นั้นตามสภาพที่เป็นจริงได้ ด้วยอุทฺถัพพญาณที่พ้นจากจากอุปกิเลสแล้ว นับเป็นวิปัสสนาที่ดำเนินไปตามวิถี เมื่อกำหนดหมายได้ตั้งนั้นแล้ว พินิจพิจารณารูปธรรม และอรูปธรรมทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไปแล้วเล่า ๆ ญาณนี้ย่อมจะเป็นไปคมกล้า สังขารทั้งหลายก็จะปรากฏเร็ว ครั้นญาณนั้นเป็นไปคมกล้า และสังขารทั้งหลายปรากฏเร็ว ญาณย่อมไม่ประสพซึ่งความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป สติความระลึกที่ตั้งแน่วอยู่แต่ในความสิ้น ความเสื่อม ความดับเท่านั้น

เมื่อพระโยคาวจรเห็นอยู่ว่า “สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นสังขารชื่อดังนี้แล้วย่อมดับไปอย่างนี้” วิปัสสนาญาณชื่อภังคญาณ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะนั้น (คือในกาลที่ปล่อยวางความเกิด ทำในใจแต่ข้างดับอย่างเดียว) จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ ภิกษุพิจารณาเห็นอารมณ์นั้นแล้วย่อมเห็นความแตกดับแห่งจิตนั้น คำว่าตามเห็นนั้น คือตามเห็นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดย

^{๑๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

ความเป็นอนัตตา^{๑๑๑} ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด ย่อมดับเสีย ย่อมสลัดทิ้ง เมื่อเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา เมื่อเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา เมื่อเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความเพลิตเพลินยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคาได้ เมื่อดับเสีย ย่อมละสมุทัยได้เมื่อสลัดทิ้งเสีย ย่อมละความยึดถือได้

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นอารมณ์ มีวิญญาณเป็นอารมณ์ มีวิญญาณเป็นอารมณ์ มีจักขุเป็นอารมณ์ มีชรามรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมแตกดับ เมื่อสลัดทิ้ง ย่อมละความยึดถือได้

พระโยคาวจรนั้นมีมโนการเป็นไปโดยนัยว่า “สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแหละ กำลังดับ สิ่งที่ยังไม่แตกนั้นแหละกำลังแตก” ย่อมปล่อยนิमितแห่งความเกิด ความเปลี่ยนแปลง และความเป็นไปแห่งสังขารทั้งปวงเสียแล้วดูแต่ความแตกอย่างเดียว เหมือนดูความแตกแห่งภาชนะโกรม ๆ ที่คนทุบอยู่ เหมือนดูความแตกกระจายแห่งฝุ่นละเอียดที่คนโปรยอยู่ เหมือนดูความแตกแห่งเมล็ดงาทั้งหลายที่คั่วอยู่ อย่างนั้น

๓.๗ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาชั้น ๕

ชั้น ๕ หรือ รูปนามนั้นคนละส่วนกันมีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชาอะไรไม่ได้ เป็นไปตามความปรารถนา สมดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนทิกโก (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปจจตตํ อุบาสก อุบาสิกา ให้ได้มีความรู้ และนำไปปฏิบัติได้ดีกว่าก่อนที่ยังไม่ได้ศึกษาเสียอีก เวทิตัพโพ วิญญูหิติ (วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) นั้น ยังนำมาเผยแผ่สอนพระภิกษุสามเณร และสอนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้ง ๓ ให้ครบบริบูรณ์ โดยการพิจารณารูปและนาม^{๑๑๒} ดังนี้

๓.๗.๑ พิจารณามหาภูตรูป ๔

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการมีสติสัมปชัญญะ มีความเพียรพยายามพิจารณารูปนาม ที่เป็นไปตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณากาย การพิจารณาเวทนา การพิจารณาจิต การพิจารณาธรรม และการเจริญวิปัสสนาภาวนาพิจารณากายานุปัสสนา ในหมวดมโนการธาตุ คือ การพิจารณาในมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ การพิจารณาธาตุ ๔ ที่ประชุมกันเป็นกาย ได้แก่ ธาตุดิน

^{๑๑๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{๑๑๒} พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญโญ), “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ก.

๒. อาโปธาตุธาตุน้ำ	มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม
๓. เตโชธาตุธาตุไฟ	มีลักษณะเย็นหรือร้อน
๔. วาโยธาตุธาตุลม	มีลักษณะหยาบหรือตึง

ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้มีความเด่นชัดตามสมควรแก่วัตถุสิ่งของเช่นในดินหรือไม้เป็นต้นมีธาตุดินปรากฏชัดในน้ำมีธาตุน้ำปรากฏชัดในไฟมีธาตุไฟปรากฏชัดในลมมีธาตุลมปรากฏชัดแม้อวัยวะที่เรียกว่าอาการ ๓๒ ก็แบ่งตามธาตุได้เป็น ๒ ลักษณะ (รวมได้อาการ ๓๒ อย่าง)

๑) ธาตุดินคืออาการ ๒๐ อย่าง ได้แก่ผมนขนเล็บฟันหนังเนื้อเอ็นกระดูกไขกระดูก้ามหัวใจตับพังผืดไตปอดไส้ใหญ่ไส้เล็กอาหารใหม่อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง

๒) ธาตุน้ำคืออาการ ๑๒ อย่าง ได้แก่ดีเสลด หนองเลือด เหงื่อมันข้นน้ำตา มันเหลว น้ำลายน้ำมูกไขข้อปัสสาวะส่วนภายในร่างกายยังมีธาตุอีก ๒ ลักษณะ (รวมเป็นอาการ ๑๐ อย่าง)

๓) ธาตุไฟคือไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผาและไฟที่ย่อยอาหาร (อาการ ๔)

๔) ธาตุลมคือลมพัดขึ้นเบื้องบนลมพัดลงเบื้องต่ำลมในท้องลมในลำไส้ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่และลมหายใจ (อาการ ๖)

เมื่อสาธยายอาการ ๔๒ ตามลำดับอย่างนี้จิตของนักปฏิบัติย่อมรับรู้อาการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เด่นชัดมากที่สุดในขณะนั้นจิตของเขาจะตั้งมั่นในสภาวะของธาตุบรรลุนิยามสมาธิ คือ สมาธิช่วงขณะในวิปัสสนาซึ่งมีกำลังเทียบเท่าอุปปจารสมาธิเพราะมีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม (เชิงอรรถ) ความจริงสมาธิของวิปัสสนานั้น มีกำลังเสมอกับอุปปจารสมาธิในขณะบรรลุนิยามสมาธิและเทียบเท่าปฐมฌานในขณะบรรลุมรรคผลแต่เพราะวิปัสสนามีอารมณ์หลากหลายตามปัจจุบันขณะนั้นๆ ดังนั้นจึงเรียกว่าขณิกสมาธิข้อนี้ต่างจากสมาธิในสมถภาวนาที่มีอารมณ์อย่างเดียว เช่นลมหายใจ หรือกสิณ เป็นต้น

การเจริญสติตามแบบพอง-ยุบนี้เน้นการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ โดยมีธาตุลมเป็นหลักจัดเป็นสติปัฏฐาน

ก. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สภาวะการพอง-ยุบนั้นเป็นลมที่เกิดภายในท้องซึ่งเป็นหนึ่งในลม ๖ ประเภทคือ^{๑๑๗}

^{๑๑๗} จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๑.

๑. ธาตุลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน (อุทธังคมาโย) ทำให้เกิดอาการเรอคลื่นไส้ อาเจียน หน้ามืดวิงเวียน ตาลายปวดศีรษะ และความดันโลหิตสูง

๒. ธาตุลมที่พัดลงเบื้องล่าง (อโธคมาโย) ทำให้เกิดอาการผายลม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และการคลอดบุตร

๓. ธาตุลมที่อยู่ในช่องท้อง (กุกฉิกฺขวาโย) ทำให้เกิดอาการพองและอาการยุบ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานแบบพองหนอ-ยุบหนอคือการกำหนดธาตุลมที่อยู่ในช่องท้องนี้

๔. ธาตุลมที่อยู่ในลำไส้ (โกฏฐาสยวาโย) ทำให้เกิดก๊าซและอาการแน่นอึดอัดในท้อง เช่นท้องอืดแน่นท้องท้องเพื่อมีเสียงในกระเพาะและลำไส้

๕. ธาตุลมที่แล่นไปทั่วร่างกาย (อังกมังกานุสสาวิวาโย) ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย การเคลื่อนไหวของอริยาบถใหญ่ เช่น ยืน เดิน นั่ง และนอน การเคลื่อนไหวของอริยาบถย่อย เช่น กระทบตาก้มเงยคู้แขนเหยียดแขนกรพุดการรับประทานอาหารการดื่มน้ำ การนุ่งห่ม เสื้อผ้า เป็นต้น ล้วนเกิดจากธาตุลมชนิดนี้ การเดินจงกรมระยะต่าง ๆ ก็คือการกำหนดธาตุลมที่มีลักษณะของการเคลื่อนไหวธาตุลมชนิดนี้ในทางการแพทย์เรียกว่ากระแสประสาท (nerve impulse)

๖. ธาตุลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปีสสาสวาโย) คือลมหายใจเข้าออกและเกี่ยวข้องกับสรีรวิทยาของการหายใจดังกล่าวแล้วธาตุลมชนิดนี้ใช้เป็นอารมณ์กำหนดในอานาปานสติซึ่งอยู่ในอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง ^{๑๑๘}

การตามรู้สภาวะพอง-ยุบของท้องที่สอนกันอย่างแพร่หลายในปัจจุบันนั้นจัดเป็นธาตุกรรมฐานเพราะสภาวะพองยุบเป็นลักษณะตั้งหย่อนของลมในท้องนอกลำไส้ที่เรียกว่ากุกฉิกฺขวาโย ความจริงลมหายใจที่สุดเข้าไปในปอดมิได้เคลื่อนไปในท้องดังที่เข้าใจกันโดยทั่วไป การหายใจนั้นเป็นกระบวนการที่เกิดจากการทำงานของกล้ามเนื้อกะบังลมทรวงอกและกระดูกซี่โครงกะบังลมกั้นอยู่ระหว่างช่องอกและช่องท้องโดยอยู่ด้านล่างของปอดตามปกติเมื่อเราหายใจเข้ากะบังลมจะหดตัวกดอวัยวะในช่องท้องส่งผลให้ลมในท้องพองออกมาและเมื่อหายใจออกกะบังลมจะยืดขึ้นส่งผลให้ลมในท้องยุบลงพร้อมกับดันลมออกจากปอดดังนั้นสภาวะพองยุบจึงเป็นลมในท้องที่มีอยู่เดิมและเป็นอารมณ์กรรมฐานอย่างหนึ่งตามหลักกายานุปัสสนา

ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้เท่าทันธาตุทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวมานี้ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะแข็ง-อ่อน ไหล-เกาะ กุ่ม-เย็น-ร้อน หรือ หย่อน-ตึง ไม่มีบุคคลเราของเรา บุรุษสตรี สมดังพระพุทธรูปว่า

^{๑๑๘} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ ธรรมชาจรียะ, ปรมัตถสังคิกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสังฆมณฑลสังคัมภีร์, ๒๕๕๐), หน้า ๕๗-๖๑.

ปูนจปรักขเวภิกขุอิมเมวกายยถาฐตยถาปณิหิตธาตุโสปลจจเวกขติ “อติอิมสมีกาเยปถวีธาตุนาโธธาตุนธาตุนธาตุนธาตุน^{๑๙} แปลความว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายข้อปฏิบัติอีกข้อหนึ่ง คือภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ดำรงไว้โดยความเป็นธาตุว่าธาตุดินธาตุน้ำธาตุไฟ และธาตุลมมีอยู่ในกาย นี้”

ข. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๒๐} กำหนดโดยอาการ ๙ ดังมีพุทธพจน์ว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่รู้ชัดว่า “เราเสวยยทุกขมสุขเวทนา” เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอาภัสสรที่รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอาภัสสร” เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสรที่รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสร” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอาภัสสร ที่รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอาภัสสร” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสร ที่รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสร” เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอาภัสสรที่รู้ชัดว่า “เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอาภัสสร” เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสรที่รู้ชัดว่า “เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอาภัสสร” ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้นไม่อาศัย (ตณหาและทิวฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลกภิกษุทั้งหลายภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างนี้แล

ค. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๒๑} กำหนดโดยอาการ ๑๖ ดังมีพุทธพจน์ว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโทสะ” จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโทสะ” จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโมหะ” จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโมหะ” จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า “จิตหดหู่” จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน” จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ” จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ” จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นจิตในจิต

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘/๒๖๒.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๓/๑๐๙-๑๑๐.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๔/๑๑๑.

ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า“จิตมีอยู่”ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลกภิกษุทั้งหลายภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างนี้แล

ง. ธรรมานุสสติปัฏฐาน^{๑๒๒} (Contemplation of mind-object) กำหนดโดย อากาโร ๕ สรุบใจความได้ว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ

๑) นิเวศน์ ๕ กามฉันทะพยาบาทถีนมิทธะอุททัจจกุกกุจจะวิจิกิจฉา

๒) อุปาทานชั้น ๕ รูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ

๓) อายตนะภายใน ๖ ตาหูจมูกลิ้นกายใจ และอายตนะภายนอก ๖ รูปเสียงกลิ่นรส สัมผัสฝ่ายกายธัมมารมณ

๔) โพชฌงค์ ๗ คือ สติธัมมวิจยะวิริยะปีติปัสสัทธิสมาธิอุเบกขา

๕) อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์สมุทัยนิโรธมรรค

โดยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวงภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า“ธรรมมีอยู่”ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้นไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลกชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน ๑๕ วัน ๗ วัน พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี^{๑๒๓} ถือว่าเป็นบุคคลที่ออกจากทุกข์โดยสิ้นเชิง^{๑๒๔}

^{๑๒๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๔/๑๑๑.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๔๐๔.

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๕.

๓.๗.๒ พิจารณาวิญญาน ๖

การเจริญวิปัสสนาโดยพิจารณาวิญญาน ๖ อุปมาเหมือนเต่าได้เห็นอันตรายก็รีบหลบภัยฉับไฉน ผู้ปฏิบัติธรรมก็ฉับนั้น เมื่ออารมณ์มากระทบทางประตูต่าง ๆ เช่น รูปมากระทบตา เสียงมากระทบหู กลิ่นมากระทบจมูก รสมากระทบลิ้น ไม่หนี ไม่สู้ ไม่อยู่ ไม่ไป ให้หยุดนิ่งอยู่ในกระดองคือ สติปัฏฐาน ๔ มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ รักษาสมณธรรมไว้ให้ดี ผู้เจริญวิปัสสนาอยู่ พึงรักษาใจไว้ให้ดี มิให้ตกไปในวิตก ไม่ติดอยู่ด้วยตัณหา มานะ ทิฏฐิ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดับกิเลสได้โดยรอบด้าน ปานดังเต่าใหญ่รักษาตัวหดหัวและเท้า อยู่ในกระดองของตนจนรอดพ้นจากอันตราย^{๑๒๕}

ก่อนการทำวิปัสสนาต้องมีความรู้ทางวิญญาน^{๑๒๖} ๖ หรือทวาร ๖ รู้อารมณ์ ๖ รู้ว่าอะไรเป็นรูปนามทางทวารทั้ง ๖ รู้ว่าจะกำหนดนามรูปในทวารทั้ง ๖ รู้วิธีกำหนดวางใจในอารมณ์คือรูปนามรู้เหตุและผลของการกำหนดรูปนามนั้นเมื่อสามารถจนรู้แจ้งเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของรูปหรือนามดังนี้

ทวาร ๖ คือการรับรู้อารมณ์ทางจิตคือจิตอาศัยรู้อารมณ์ทางทวารมีทั้งหมด ๖ ทางคือ

๑. จักขุทวารได้แก่ ทวารทางตาเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของจักขุวิญญานคือจิตเห็น หรือ ตาเห็น
๒. โสททวารได้แก่ ทวารทางหูเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของโสตวิญญานคือจิตได้ยินนามได้ยิน
๓. ฆานวิญญานได้แก่ ทวารทางจมูกเป็นที่อาศัยของอารมณ์ฆานวิญญานคือจิตรู้กลิ่นหรือนามรู้กลิ่น
๔. ชิวหาวิญญานได้แก่ ทวารทางลิ้นเป็นที่อาศัยรู้ของอารมณ์ของชิวหาวิญญานคือจิตรู้รสหรือนามรู้รส
๕. กายทวารได้แก่ทวารทางกายเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของกายวิญญานคือจิตรู้การสัมผัสหรือนามรู้การสัมผัส
๖. มโนทวารได้แก่ ทวารทางใจเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของมโนวิญญานคือจิตคิดรู้สึกหรือนามคิดนึกรู้สึก

^{๑๒๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๖.

^{๑๒๖} สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พรินท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๔๐.

จิตที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นี้เมื่อเรียกว่าจักขุวิญญาณโสตวิญญาณฆานวิญญาณชีวหา
วิญญาณกายวิญญาณและมโนวิญญาณสำหรับในทางปฏิบัติคือการทำให้วิปัสสนาเรียกจักขุวิญญาณว่า
นามเห็นเรียกโสตวิญญาณว่านามได้ยินเรียกฆานวิญญาณว่านามรู้กลิ่นเรียกชีวหาวิญญาณว่านามรู้
รสเรียกกายวิญญาณว่านามรู้กระทบทั้งนี้เพราะการปฏิบัติวิปัสสนาต้องทำด้วยการรู้ชัดรู้แจ้งไม่ใช่ทำ
ไปด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจ^{๑๒๗}

ส่วนอารมณ์ ๖ คือสิ่งที่จิตรู้สึกใดที่จิตยังไม่รับรู้สิ่งนั้นไม่เรียกว่าอารมณ์อารมณ์นั้นมี
มากมายหลายอย่างสุดจะนับได้แต่เมื่อกล่าวโดยความเป็นปรমัตถ์อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวารต่าง ๆ
แล้วอารมณ์ ๖ คือ

๑. รูปารมณ์ได้ แก่วัณณะรูปคือสิ่งต่าง ๆ หรือสีต่าง ๆ ที่กำลังเป็นอารมณ์ของจักขุ
วิญญาณหรือนามเห็น

๒. สัททารมณ์ได้แก่ เสียงที่กำลังเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณหรือนามได้ยิน

๓. คันธารมณ์ได้แก่ กลิ่นที่กำลังเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณหรือนามรู้กลิ่น

๔. รสารมณ์ได้แก่ รสที่กำลังเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาณหรือนามรู้รส

๕. โผฏฐัพพารมณ์ได้แก่ ความเย็นร้อนอ่อนแข็งหย่อนตึงที่กำลังเป็นอารมณ์ของกาย
วิญญาณหรือนามรู้กระทบ

๖. ัมมารมณ์ได้แก่ ความรู้สึกนึกคิดชอบไม่ชอบดีใจเสียใจเฉย ๆ ฯลฯ ต่าง ๆ เหล่านี้
ที่กำลังเป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณหรือนามรู้ทางใจ^{๑๒๘}

รูปนามคือ การทำวิปัสสนา จะต้องรู้รูปรู้นาม ทางทวารทั้ง ๖ เสียก่อนว่ารูปนามคือรูป
คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้เป็นธรรมชาติที่แตกดับย่อยยับไปด้วยสิ่งที่เป็นขันธ์แก่กันและกันคือ
ความเย็นความร้อนกล่าวโดยสรุปคือสิ่งใดที่รู้อารมณ์ไม่ได้ต้องแตกดับย่อยยับด้วยสิ่งที่เป็นขันธ์แก่
กันและกันสิ่งนั้นเรียกว่ารูป และรูปนี้มี ๒ อย่างคือรูปที่ไม่มีวิญญาณครองและรูปที่มีวิญญาณครอง
นามคือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ธรรมชาติที่รู้สึกต่ออารมณ์หรือ
ธรรมชาติที่รู้สึกนึกคิดต่ออารมณ์กล่าวโดยสรุปคือความรู้สึกไม่ชอบใจความรู้สึกเฉย ๆ ความรู้สึกเห็น
ได้ยินรู้กลิ่นรู้รส รู้การสัมผัสต่าง ๆ เหล่านี้รวมเรียกว่า นาม

รูปที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ ทางคือ

๑. รูปทางตาคือรูปารมณ์ได้แก่วัณณะรูปที่เห็นเป็นสีต่าง ๆ

๒. รูปทางหูคือสัททารมณ์ได้แก่เสียง ๆ

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

^{๑๒๘} พระสัทธัมมโชติกะ ัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๔๐-๕๔.

๓. รูปทางจุมุกคือคันธารมณได้แก่กลิ่นต่าง ๆ
 ๔. รูปทางลิ้นคือรสารมณได้แก่รสต่าง ๆ
 ๕. รูปทางกายคือโณภูฏัพพารมณได้แก่เย็นร้อนอ่อนแข็ง ที่ปรากฏทางกาย
 ๖. รูปทางใจคืออิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่รูปที่อยู่ในท่านั่งรูปที่อยู่ในท่านอนรูปที่อยู่ในท่านยืนและรูปที่อยู่ในท่าเดินคือรูปที่กำลังก้าวไปรวมถึงรูปที่อยู่ในอิริยาบถย่อย เช่นเหยียดคู้ก้มเงย เหลียวซ้ายแลขวารวมรูปที่จะนำมาทำวิปัสสนามี ๖ อย่าง^{๑๒๙}

นามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ อย่าง คือ

๑. นามเห็นเกิดทางตามีชื่อเรียกว่าจักขุวิญญาณ
๒. นามได้ยินเกิดทางหูมีชื่อเรียกว่าโสตวิญญาณ
๓. นามรู้กลิ่นเกิดทางจุมุกมีชื่อเรียกว่าฆานวิญญาณ
๔. นามรู้รสเกิดทางลิ้นมีชื่อเรียกว่าชีวหาวิญญาณ
๕. นามรู้สัมผัสเกิดทางกายมีชื่อเรียกว่ากายวิญญาณ
๖. นามรู้สึกรู้คิดเกิดทางใจมีชื่อเรียกว่ามโนวิญญาณ^{๑๓๐}

เมื่อรู้แล้วว่ารูปนั้นมี ๖ คือรูปทางตารูปทางจุมุกรูปทางหูรูปทางลิ้นรูปทางกายรูปทางใจ การดูก็ต้องดูรูปใดรูปหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่กำลังมีอยู่ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์และได้รู้แล้วว่านาม นั้นก็มี ๖ คือนามทางตามนามทางหูนามทางจุมุกนามทางลิ้นนามทางกายและนามทางใจการดูนามก็ต้องดูนามใดนามหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่กำลังมีอยู่หนึ่งการดูรูปหรือดูนามนั้นหมายถึง “ตามรู้” ไม่ได้ไป จ้องดูหรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้นและการดูในที่นี้หมายถึง “ดูด้วยใจ” โดยมีสติระลึกรู้ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ “รูป” หรือ “นาม” ในขณะนั้นและมีสัมปชัญญะคือปัญญาตามรู้อารมณ์ ปัจจุบันที่ระลึกรู้อยู่นั้นว่าเป็นนามอะไรเป็นรูปอะไรในขณะนั้นเพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือมี สติและสัมปชัญญะดูรูปอะไรดูนามอะไรที่กำลังปรากฏอยู่

มีสติคือ มีความรู้สึกระลึกรู้อยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลัง ปรากฏอยู่กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมปชัญญะ คือมีความรู้ชัดตามที่สติระลึกรู้อยู่นั้นว่าเป็น รูปอะไร เป็นนามอะไร

ในการปฏิบัติ ขอให้ทำความเข้าใจ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ให้ดีให้ถูกต้อง ถ้าไม่เข้าใจชัด ตรงนี้ จะทำวิปัสสนาไม่ได้เลย ถ้านามไม่รู้รูป ก็ไม่รู้สติ คืออะไรก็ไม่รู้สัมปชัญญะ ก็ไม่รู้ความต่างกัน ระหว่างคิดนึก กับรู้สึกก็ไม่รู้ สรุไปได้เลยว่า ทำวิปัสสนาไม่ได้ ถึงทำได้ก็ไม่เป็นวิปัสสนา ไม่ใช่วิปัสสนา

^{๑๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, ๒๕๕๕, หน้า ๓๐-๓๖.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

วิญญาณฉีกกะ วิญญาณ ๖ อารมณ ๖ ทวาร ๖ คือ^{๑๓๑}

๑. จักขุวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต
๒. โสทวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ โสทวิญญาณจิต
๓. ฆานวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญญาณจิต
๔. ชิวหาวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญญาณจิต
๕. กายวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญาณจิต
๖. มโนวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ มโนวิญญาณจิต^{๑๓๒}

อารัมมณฉีกกะอารมณ ๖ คือ^{๑๓๓}

๑. รูปารมณ องค์ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ
๒. สัททารมณ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ
๓. คันถารมณ องค์ธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ
๔. รสอารมณ องค์ธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ
๕. โผฏฐัพพารมณ องค์ธรรมได้แก่ เย็นร้อนอ่อนแข็งหย่อนตึง
๖. ฐัมมารมณ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕

สุขุมรูป ๑๖ นิพพานบัญญัติ^{๑๓๔}

วิธีฉีกกะวิธีมี ๖ ว่าโดยทวารมี ๖ คือ

๑. จักขุทวารวิธีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตาองค์ธรรมได้แก่จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)
๒. โสททวารวิธีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางหูองค์ธรรมได้แก่จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)
๓. ฆานทวารวิธีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางจมูกองค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)
๔. ชิวหาทวารวิธีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทา

^{๑๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ปริจเฉทที่ ๗**, หน้า ๑๓๖-๑๔๔.

^{๑๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

^{๑๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ปริจเฉทที่ ๗**, หน้า ๑๓๒.

^{๑๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย**, ๒๕๕๕, หน้า ๓๐-๓๖.

๕. กายทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางกายองค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปมัณญา)

๖. มโนทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจองค์ธรรมได้แก่จิต ๖๗เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ มหตวิปากจิต ๙)

ว่าโดยวิญญาณมี ๖ คือ

๑. จักขุทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกจักขุวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
๒. โสททวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกโสทวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
๓. ขานทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกขานวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
๔. ชิวหาทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกชิวหาวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
๕. กายทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกกายวิญญาณขึ้นเป็นประธาน
๖. มโนทวารวิถีความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกมโนวิญญาณคือชวนะ ๕๕ ขึ้นเป็นประธาน

คำว่า “อารมณ” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่าอาคนตวาจิตต เจตสิกการมนติ เอเตสุติ อารมณณารูป เป็นต้น เป็นที่จิต และเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารมณณะ (อา+รรมเน+ยุ) แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ซ้อน ม^{๓๓๔} โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอารมณของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิการปลุกพืชพันธุ์ธัญญาหารมีข้าวเจ้าข้าวเหนียวเป็นต้นต้องอาศัยพื้นที่มีนาเป็นต้นเป็นที่เพาะปลูกฉันใดแม้วิปัสสนานี้ก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่ปลูกฉันนั้นเหมือนกันภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้นเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ภูมิคือ เขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัง ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ วิปัสสนาปัญญา คือปัญญารู้ความเห็นแจ้งนี้จะเกิดนอกจากเขตแดนหรือภูมิทั้ง ๖ นี้ไม่ได้เหตุนี้ ธรรมทั้ง ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมิกล่าวโดยย่อ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ย่อลงเป็นรูป และ นามเท่านั้น

อารมณของวิปัสสนา ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พึงเจริญสติระลึกถึงรูปนามปรมัตถ์เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ แม้ในปรมัตถ์ก็ควรกำหนดรู้ สภาวะที่เป็นโลกียธรรม คือธรรมฝ่ายโลก หมายถึง จิต เจตสิก และรูป ไม่ควรกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะปุถุชนไม่อาจเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกุตตรธรรมได้ แม้สำหรับพระอริยบุคคล ก็ไม่มีประโยชน์ที่จะกำหนดรู้ โลกุตตรธรรม เพราะ

^{๓๓๔} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์ปริ้นต์ติ้งจำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๑.

การกำหนดรู้โลกียะธรรมนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลส ที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา แต่กิเลสที่ยึดมั่นเช่นนั้นไม่มีใน^{๑๓๖} โลกุตตรธรรม ดังนั้นแม้จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรม ก็ไม่อาจละกิเลสได้ เหมือนการปรับพื้นที่ที่มีทั้งที่ลุ่ม และที่ดอนให้เรียบเสมอกัน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่การปรับพื้นที่ซึ่งราบเรียบอยู่แล้ว ย่อมจะไม่ได้ประโยชน์แต่อย่างใด ดังสาธกซึ่งกล่าวถึงปุถุชน และพระอริยบุคคลว่า “โลกุตตรจิตตานิปนเนวสุทฺธิวิปัสสกะสส. นสมณยานิกสสปริคคหํคัจฉนติ อนธิคตตา”

ส่วนโลกุตตรจิตย่อมไม่ถึงการกำหนดรู้ของผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดี่ยวและผู้เป็นสมณยานิกเพราะตนยังมีได้บรรลุโลกุตตรธรรม

วิภูตเตนตถิวินยตตาวินยตเตปิ จ ปโยชนาภาวโต.การเจริญกรรมฐานย่อมไม่มีในโลกุตตรธรรมเพราะมิใช่ฐานะที่จะรับรู้ได้ และแม้เป็นฐานะ (ที่พระอริยบุคคลรับรู้ได้) ก็ไม่มีประโยชน์ในการกำหนดวิปัสสนามี ๒ แบบ คือ

๑. ปัจจักขวิปัสสนา วิปัสสนาที่ประจักษ์อย่างชัดเจน

๒. อนุมานวิปัสสนา วิปัสสนาที่อนุมานรู้

ปัจจักขวิปัสสนา เป็นการหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ในปัจจุบันขณะเหมือนสัมผัสด้วยมือนักปฏิบัติ ย่อมรู้เห็นสภาวะลักษณะพิเศษ ของรูปนามในแต่ละขณะ ด้วยปัจจักขวิปัสสนา ทั้งหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ ซึ่งเรียกว่าสามัญญลักษณะ คือลักษณะทั่วไปอันได้แก่นิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (ความทุกข์) และอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเจริญ^{๑๓๗} ปัจจักขวิปัสสนา ตั้งแต่เริ่มปฏิบัติธรรม จนกระทั่งบรรลุอนุโลมญาณ เมื่อปัจจักขวิปัสสนา มีกำลังแก่กล้าขึ้น ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป นักปฏิบัติจะอนุมานรู้รูปนาม ที่มีได้กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะ การอนุมานรู้อย่างนี้ ชื่อว่าอนุมานวิปัสสนา วิปัสสนาประเภทนี้ สามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นโลกียธรรมทั้งหมด ซึ่งเกิดภายในภายนอก เป็นอดีตอนาคตหรือปัจจุบัน แต่ไม่สามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษ และลักษณะทั่วไปของรูปนามอย่างชัดเจน เหมือนปัจจักขวิปัสสนาทั้งมิใช่วิปัสสนาญาณ ที่ต้องพยายามทำให้เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นเองในขณะที่ปัจจักขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว

ในบรรดาโลกียธรรม นักปฏิบัติที่เริ่มเจริญภาวนา ไม่อาจกำหนดรู้อุปทานที่ ๔ ชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ ฌานดังกล่าวมีความละเอียดสุขุม ไม่มีสัญญาปรากฏชัดเจน แม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ไม่อาจกำหนดรู้สัญญาเป็นต้น ที่ละอย่างในฌานนั้นส่วนผู้ที่บรรลุฌานแล้ว ย่อม

^{๑๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๐.

^{๑๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๑.

สามารถกำหนดรู้มหัศจรรย์ธรรมได้ ผู้ที่ยังมิได้บรรลุญาณ ย่อมไม่อาจกำหนดได้ เพราะญาณธรรมไม่เคยปรากฏในกระแสจิตของตน ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ลาภินอเว มหคคตจิตตา นิสุปากฎาโนโหนติ.

มหัคคตจิตย่อมปรากฏชัดแก่ผู้บรรลุญาณเท่านั้น

คำว่าเท่านั้นซึ่งเป็นความหมายของเอวคัพพ์ แสดงการปฏิเสธว่ามหัคคตจิตย่อมไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ที่มีได้บรรลุญาณ คำว่าปรากฏชัดคือ สภาวะลักษณะของญาณปรากฏแก่ปัญญาที่^{๑๓๘} รู้เห็นอย่างชัดเจน (ปัจจักขญาณ)

คำว่าไม่ปรากฏชัด คือการอนุমানรู้โดยมิได้รับรู้อย่างชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าวผู้ที่มีได้บรรลุญาณ จึงควรกำหนดรู้นามธรรมเท่านั้น เมื่อนามธรรมปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจอนุমানรู้มหัศจรรย์ธรรมได้ อนึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนาควรกำหนดรู้รูปนาม ที่ไม่ปรากฏชัดอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า เยปี จ สมมสนูปคา, เตสุ เย ยสส ปากฎา โหนติ. สุเขน ปริคคหิ คจฉนติ, เตสุ เตน สมมสนิ อารกิตัพพิ.

ในบรรดาธรรมที่ควรหยั่งเห็นธรรมเหล่าใดปรากฏชัดแก่บุคคลใดย่อมถึงความ เป็นธรรมที่บุคคลกำหนดรู้ได้โดยสะดวกเขาควรปรารภการหยั่งในธรรมเหล่านั้น ในรูป ๒๘ อย่างควรกำหนดรู้รูปปรมาณโดยแท้ ๑๘ อย่าง ที่เรียกว่ารูปที่มีสภาวะของตนเอง เป็นรูปปรมาณแท้

รูปที่มีการเสื่อมสลายไปในลักษณะที่จตุกะคือ

นิพผันนรูป รูปที่เกิดจากกรรมจิตอุตุและอาหาร

สลักขณรูป รูปที่มีลักษณะของตนที่เป็นสังขตธรรมอันได้แก่ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

สัมมสนรูป รูปที่ควรหยั่งเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณ

สภาวะรูป รูปที่มีสภาวะของตนๆ

นักปฏิบัติไม่ควรกำหนดรูป ๑๐ ประเภทที่เรียกว่าอนิพผันนรูปคือ รูปที่มีได้เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า รูปรูปาเนว หิอิทปริคคยหนติ. นรูปปริจเฉทวิการลกขณานิ. นักปฏิบัติกำหนดรู้รูปเท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่ควรกำหนดรู้ อากาศธาตุวิการรูปและลักษณะรูปนอกจาก บุคคลและพระเสขะย่อมไม่อาจกำหนดรู้กิริยาชวณจิตของพระอรหันต์ได้บุคคลเหล่านั้นผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาควรกำหนดรู้รูปนามด้วยปัจจักข

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

วิปัสสนา ดังนี้ นิพัตถนรูป ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยวัตถุ ๑ ซีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กามาวจรจิต ๔๕ ดวงคืออกุศลจิต ๑ อเหตุกจิต ๗ ยกเว้นหสิตุปปาทจิตมหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ เจตสิก ๕๒ ดวงที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น^{๑๓๙}

ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร รูปนานอันได้แก่ จักขุประสาทรูปารมณ คือสี และจักขุวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต (จักขุทวาริกจิต) และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ ได้แก่จิต ๓๕ ดวง คือปัญญาทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ โวภูฏัพพนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ คือ อกุศลชวณะ ๘ ตทารัมณจิต ๑๑ คือ สันตிரณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘^{๑๔๐}

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือโสตประสาท สัททารมณ (เสียง) และโสตวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาณย่อมปรากฏโดยมีลำดับ จิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่รู้กลิ่นทางฆานทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือฆานประสาท คันธารมณ (กลิ่น) และฆานวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางฆานทวาร พร้อมด้วยฆานทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับฆานวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่ลิ้นรับรสทางชีวาทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือชีวาประสาท รสสารมณ (รส) และชีวาวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางชีวาทวาร พร้อมด้วยชีวาทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวาวิญญาณย่อมปรากฏโดยมีลำดับ จิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ กายประสาท โผฏฐัพพารมณ (ธาตุดินอันได้แก่ สภาวะแข็งอ่อนธาตุไฟอันได้แก่ สภาวะเย็น-ร้อน ธาตุลมอันได้แก่ สภาวะหยาบ-ตึง) และกายวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วยกายทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับกายวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับ จิต ๓๕ ดวงข้างต้น ในขณะที่รับรู้ความเป็นหญิงหรือชาย อิตถิภาวะรูปที่แสดงความเป็นหญิงหรือบุริสภาวะรูปที่แสดงความเป็นชาย ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร ในขณะที่กลืนน้ำลาย บ้วนน้ำลายหรือน้ำตา ไหล น้ำมูกไหล เหงื่อไหล อาโปธาตุที่มีสภาวะไหล-เกาะกุ่ม ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร^{๑๔๑} ในขณะที่คิดพิจารณาหรือกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์หทัยวัตถุ ซึ่งเป็นรูปที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิก ย่อมเกิดขึ้นจิตที่คิดพิจารณาตามธรรม คือรูปเสียงกลิ่นรสสัมผัส ฯลฯ มี ๓๒ ดวง คือมโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ ตทารัมณจิต ๑๑ ส่วนจิตที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน คือมโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ ตทารัมณจิต ๑๑

อนึ่ง แม้วิปัสสนาชวนจิตที่เป็นญาณวิปยุตตจิตก็มีได้ในบางครั้งว ดังมีสาธกว่า

^{๑๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๓.

^{๑๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

^{๑๔๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๕.

ภาเวโนโตปิ เตสํ เยว อณุตเรน ภาเวติ.

แม้ผู้เจริญภาวนาย่อมเจริญได้ด้วยมหากุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง

กทาจิ ปริจยพเลนถ ญาณวิปยุตตจิตเต ทิปสมิสนํ

บางคราวการกำหนดรู้ย่อมมีด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาด้วย กำลังของความคุ้นเคย
(มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔)

ปกุณฺณํ สมถวิปัสสนาภาวนํ อนนุยุชฺชนตสส อนตรนตรา ญาณวิปยุตตจิตเต นาปิ
มนสิกาโร ปวตตติ.

การใส่ใจย่อมเป็นไปได้บ้างในบางขณะ แก่ผู้เจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาที่
คล่องแคล่ว แม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา

นอกจากนี้ แม้นทาร์มมณจิต ย่อมมีได้โดยเกิดขึ้นในลำดับ ต่อจากวิปัสสนาชวนจิต ที่มี
กำลังอ่อน ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิฐานว่า อนิจฺจโตทุกฺขโต อนตฺตโตวิปัสสนติ. กุสเลนินฺรุทฺเทวิปาโกตทา^{๑๔๒}
รรมณตาอุปฺปชฺชติ. ย่อมยังเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกขไม่ใช่ตัวตน เมื่อกุศลดับแล้ววิบากย่อมเกิดขึ้น
โดยความเป็นตถารมณฺ์ อาหารรูปเป็นสารอาหาร ย่อมปรากฏเมื่อกินอาหารแล้ว มีกำลังวังชาเพิ่มขึ้น
หรือเมื่อมิได้กินอาหารแล้วหมดเรี่ยวแรง ชีวิตรูปที่มีสภาพตามรักษา รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป)
ให้ดำเนินต่อไป ย่อมปรากฏเพื่อตามรักษาปสาทรูป ภาวะรูป และหทัยรูป ซึ่งเป็นกรรมชรูปที่เกิดขึ้น
อย่างต่อเนื่องโดยประการดังนี้ นักปฏิบัติพึงปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ด้วยการกำหนดรู้รูปร่างที่
ปรากฏชัดในปัจจุบันนั้น ๆ ตามความเป็นจริง

อนึ่ง แม้ว่าอารมณ์ของวิปัสสนา จะเป็นได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอก ดังข้อความใน
มหาสติปฏิฐานสูตร แต่นักปฏิบัติควรเริ่ม จากการกำหนดรู้อารมณ์ภายใน คือรูปร่างที่อยู่ในร่างกาย
ที่ยาวไม่เกินวาหนาทิ้งคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว ก็จะสามารถรับรู้อารมณ์
ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตร ที่อธิบายเรื่อง
ของพระโมคคัลลานเถระ ผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรม เป็นพระอรหันต์มี
ข้อความดังนี้ เอกเทสเมวาทิสกอตตภาเวสงฺขาเรอนวเสสโตปริคคเหตุญจสมฺมสิตฺตุจจสโกณฺติ อตฺต
โนอภินิหารสมฺมาคตณฺพลาณฺรูปเอกเทสเมวปริคคเหตุวาสมฺมสมฺโต^{๑๔๓}

คำว่าเอกเทสเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่าพระเถระได้กำหนดหยั่งเห็นเพียง

^{๑๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

บางส่วนซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และยังเห็นสังขารธรรมในอิตถภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา

ตสมาสสนตานคเตสพพธมเม,ปรสนตานคเตจเตสสันตานวิภาคอกตวาพหิทธาภาวสามณญโตสมมสติ.อยัสวากานสมมสนจาโร.

ดังนั้นพระเถระจึงยังเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของตนและยังเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่นโดยความเป็นธรรมภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้เป็นวิธียังเห็นของสาวกทั้งหลาย

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อสภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายในเพราะจะทำให้จิตซัดสายฟุ้งซ่าน ส่งผลให้สมาธิและปัญญาไม่เจริญขึ้น แม้จะปฏิบัติติดต่อกัน ๑๕ วันหรือ ๑ เดือน ก็ไม่อาจประสบความสำเร็จและผู้ที่มิได้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันแต่กลับไปพิจารณาว่าเป็นรูปหรือนามตามที่ตนเคยศึกษามากก็ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญาไม่ใช่เป็นการเจริญสติระลึกรู้อย่างแท้จริงดังนั้นนักปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลักและอาจกำหนดอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองทางทวารทั้ง ๖ ได้ เช่นกัน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภูทิกากล่าวไว้ว่า อชมตตฺ วา หิวปีสสนา ภินเวโสโหตุพหิทธา วา.อชมตตฺสทิธิยํ ปนลกขณโต สพพมปีนารูปํ อนวเสสโต ปรีคคหิตเมวโหติ.^{๑๔๔}

การเจริญวิปัสสนา อาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก แต่เมื่อกำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมด โดยลักษณะ (ที่เป็นสภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะ) เป็นโดยอย่างสิ้นเชิง^{๑๔๕}

รูปนามที่ปรากฏชัดเจนในขณะที่เห็นเช่นรูปตาที่ใสเรียกว่าจักขุปสาทรูปวรรณรูปที่บุคคลสามารถเห็นได้เรียกว่ารूपารมณจิตที่ทำหน้าที่เห็นที่เห็นจักขุวิญญาณและจิตในวิถีเดียวกันแห่งจักขุวิญญาณรวมถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิตจะปรากฏขึ้นอย่างประจักษ์ในขณะที่บุคคลเห็นรูปารมณในบรรดารูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่เห็นรูปารมณจะปรากฏเฉพาะรูปใดรูปหนึ่งที่มีสภาวะลักษณะอย่างชัดเจนการที่กล่าวว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันนั้นหมายถึงจิต ๓๘ ดวง คือปัจจวาราวัชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง สันตிரณ ๓ ดวง โภจฐัพพนจิต ๑ ดวง กามกุศลชวณะ ๘ ดวง อุกกุศลชวณะ ๑๒ ดวง และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวงจิตเหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุทวาร ถ้า

^{๑๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๘.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙.

เป็นการนับด้วยวิธีแบบอัครคหิตคณนัย คือนัยที่ไม่นับเอาสิ่งที่นับไปแล้วเรียกว่า ไม่นับซ้ำก็จะได้จิต ๓๕ ดวงนี้ คือตัวอย่างของการปรากฏรูปนาม ในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรสเป็นต้นพึงทราบ โดยทำนองเดียวกัน จิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สามารถเปรียบเทียบได้ ในขณะที่ จักขุวิญญาณเกิดขึ้น^{๑๔๖}

ในขณะที่บุคคลได้ยินอยู่นั้น รูปนาม เช่น โสตปสาทรูปสัททรูป ที่เป็นอารมณ์หรือที่ เรียกว่า สัททอารมณ์โสตวิญญาณ คือจิตที่ได้ยิน และเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับโสตวิญญาณ ก็ จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้ยินเสียง รูปนามทั้งหลาย เช่น ฆานปสาท รูปคันธารมณ ฆานวิญญาณ ที่จิตได้กลิ่น รวมทั้งจิต และเจตสิก ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่บุคคลได้กลิ่น หรือดมกลิ่น รูปนามทั้งหลาย เช่น ชิวหาปสาทรูปรสารมณ ชิวหาวิญญาณ ที่เป็นจิตที่ลิ้มรสรวมทั้งจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน กับชิวหาวิญญาณนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่ บุคคลกิน หรือลิ้มรส อาหาร รูปนามทั้งหลาย เช่น กายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ ซึ่งได้แก่ปฏิรูปที่หยาบ หรืออ่อนนุ่มเตโช รูปที่เป็นอ่อนนุ่ม วาโยรูปที่เคลื่อนไหว และกายวิญญาณ ซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่สัมผัสสรวม ทั้งจิตและ เจตสิก ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับกายวิญญาณนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้สัมผัสทางกาย

สรุปลักษณะในความหมายทางพระพุทธศาสนาหมายถึง การรับรู้ทางตาหูจมูกลิ้นกายและ ใจ คือเกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอกจึงเกิดการรับรู้การรับรู้นี้เรา เรียกว่า วิญญาณ

๓.๘ การเจริญวิปัสสนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาปัญญา เป็นสิ่งที่เกิดกับจิต แล้วทำให้จิตมีความสว่าง ผ่องใส ไม่มัวหมองด้วยอาสวะกิเลส เพราะความไม่รู้ในความเป็นจริงของโลกและชีวิต ปัญญามีหลายระดับตั้งแต่ขั้นปัญญารักษาชีวิตรอด (ปัญญาเกิดจากการฟัง อ่าน เขียนเรียนรู้) และปัญญารักษาทั้งชีวิตและจิตใจรอด (ปัญญาเกิดจากการพิจารณาโดยแยบคายและปัญญาเกิดจากการภาวนา) วิปัสสนาปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเห็นพิเศษ คือเห็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตา เป็นการเห็นในสิ่งที่ไม่สามารถเห็นได้ด้วยปัญญาธรรมดา ไม่ใช่เกิดจากการคิดหรือการอ่าน เป็นปัญญาเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งทำให้เกิดปัญญาเห็นอริยสัจ ๔ ได้

^{๑๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: หจก ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๑.

๓.๘.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔^{๑๔๗} คือความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ และมีแสดงอยู่หลายแห่งใน คัมภีร์พระไตรปิฎก โดยมีเนื้อหา ดังนี้

๑) ทุกขอริยสัจ คือ ชาติ เป็นทุกข์ ชรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์ โดยย่อ^{๑๔๘} และว่าโดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ คือ ๑) รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) (๒) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) (๓) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) (๔) สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) (๕) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) เหล่านี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ต้นหานี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุผลิตผลในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับทุกข์ ความสาร์อกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

๓.๘.๒ การเจริญวิปัสสนาโดยกิจในอริยสัจ ๔

กิจในอริยสัจ คือข้อปฏิบัติที่ต้องทำด้วยปัญญาอันยิ่งในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง กิจในอริยสัจ มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. ปริญญา คือการกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ อุปาทานชั้น ๕

๒. ปหานะ คือการละ เป็นกิจในสมุทัย เป็นธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ อวิชชา และ ภวตัณหา

๓. สัจฉิกิริยา คือการทำให้แจ้ง หรือการบรรลุ เป็นกิจในนิโรธ เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ วิชชา และ วิมุตติ

^{๑๔๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓-๓๗๕/๔๒๐-๔๒๔.

^{๑๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

๔. ภาวนา คือการเจริญ การปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นกิจในมรรค เป็นธรรมที่ควรเจริญด้วย ปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ สมณะ และ วิปัสสนา^{๔๕}

มีการเปรียบกับทุกขสังเป็นดังโรคสมุทตยสังเป็นดังสมุฏฐานของโรคนิโรตตสังเป็นดังความสงบของโรคมรรคสังเป็นดังเภสัช^{๔๖} ส่วนธรรมที่ควรทำให้แจ้ง หรือ นิโรธ ได้แก่ วิชชา คือ อรหัตตมรรค และ วิมุตติ คือผลวิมุตติ^{๔๗}

ในมหาปฏณณมสูตร^{๔๘} พระพุทธองค์ทรงแสดงถึง คุณ โทษ และการสลัดออกอุปาทานชั้น ๕ ซึ่งมีความสอดคล้องกับกิจในอริยสัง ๔ และอัสสาทสูตร ดังนี้

๑. คุณ (อัสสาทะ) หมายถึงปริญาปฏิบัติ (การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้) และทุกขสัง โดยการพิจารณาสภาพที่สุขโสมนัสสาสัยชั้นเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของชั้น

๒. โทษ (อาทีนวะ) หมายถึงปหานปฏิบัติ (การแทงตลอดด้วยการละ) และสมุทตยสัง โดยการพิจารณาสภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในชั้น

๓. เครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) หมายถึงสังขิกิริยาปฏิบัติ (การแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง) และนิโรตตสังโดยการพิจารณาธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในชั้น นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากชั้น

จากที่แสดงการเจริญวิปัสสนาในอริยสัง ๔ ที่ปรากฏในอัสสาทสูตรและพระสูตรที่เกี่ยวข้อง สามารถสรุปได้ ดังตารางนี้

ตารางที่ ๓.๒ แสดงการเจริญวิปัสสนาโดยอริยสัง ๔ ในอัสสาทสูตร

อริยสัง ๔	กิจในอริยสัง	อัสสาทสูตร
ทุกข์	ปริญา (กำหนดรู้)	คุณของชั้น (สุขโสมนัสสาสัยเกิด)
สมุทตย	ปหานะ (การละ)	โทษของชั้น (ไม่เที่ยง ทุกข์ แปรผัน)
นิโรธ	สังขิกิริยา (ทำให้แจ้ง)	เครื่องสลัดออกจากชั้น (นิพพาน)
มรรค	ภาวนา (ทางปฏิบัติ)	พิจารณาชั้น ๕ (วิปัสสนาญาณ)

๓.๘.๓ การเจริญวิปัสสนาโดยญาณในอริยสัง ๔

ญาณในอริยสัง คือความหยั่งรู้ หรือปริชาญาณในอริยสัง ๔ มี ๓ ได้แก่

^{๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๒/๔๙๑.

^{๔๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑๗๐/๓๐๖.

^{๔๗} ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๘๓๑/๕๐๘.

^{๔๘} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๘๘/๕๓.

๑. สัจจญาณ คือการกำหนดรู้ความจริงของอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง

๒. กิจจญาณ คือการกำหนดรู้กิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ได้แก่ ทุกข์ (ควรกำหนดรู้) สมุทัย (ควรละ) นิโรธ (ควรทำให้แจ้ง) และมรรค (ควรเจริญ)

๓. กตญาณ คือการกำหนดรู้ว่าได้ทำกิจเสร็จแล้ว ได้แก่ ทุกข์ (ควรกำหนดรู้รู้ได้แล้ว) สมุทัย (ควรละ ได้ละแล้ว) นิโรธ (ควรทำให้แจ้ง ทำให้แจ้งแล้ว) และมรรค (ควรเจริญ ได้ทำให้เกิดแล้ว)

อัสสาทสูตรช่วงท้ายแสดงถึง ญาณทัสสนะ ซึ่งมีความสอดคล้องกับญาณ ๓ ในอริยสัจ ๔ ตามที่อรรถกถาได้แสดงว่า ญาณทัสสนะ^{๑๕๓} คือญาณอันเกิดขึ้นด้วยสมารถแห่งสัจจะมีวน ๓ รอบ มี ๑๒ อากาโร ได้แก่ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ รวมเป็น ๑๒ รอบแสดงได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๓ แสดงญาณในอริยสัจ ๔ ตามอากาโร ๑๒

สัจจญาณ	กิจจญาณ	กตญาณ
นี้ทุกข์	ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้	ทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว
นี้สมุทัย	สมุทัยนี้ควรละ	สมุทัยนี้ละแล้ว
นี้นิโรธ	นิโรธนี้ควรทำให้แจ้ง	นิโรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว
นี้มรรค	มรรคนี้ควรทำให้เจริญ	มรรคนี้ทำให้เจริญแล้ว

ทุกข์ องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลกเจตสิก) รูป ๒๘ ว่าโดยย่อ อุกาทานชั้น ๕ เป็นตัวทุกข์^{๑๕๔} ซึ่งเป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริงด้วยการระลึกรู้ตามเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏการตามกำหนดรู้รูปและนามเป็นการเจริญวิปัสสนาที่อาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทประกอบด้วยทิวฏฐิวิสุทธิต สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นปรมาัตถธรรม^{๑๕๕}

^{๑๕๓} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๖๑๓/๕๘๐.

^{๑๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๘.

^{๑๕๕} พระสมพร สัจจฉาโม (ไชยยะ), “ศึกษาทุกข์สัจจะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

สมุทัย องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกโลภะเป็นคำไวพจน์ของตัณหา โลภะเกิดเพราะมีสุขเวทนาเป็นปัจจัย แต่ทุกขเวทนา ก็อาจเป็นเหตุให้เกิดโลภะได้เช่นกัน เพราะทุกขเวทนาทำให้เราร้อนรนอยากได้เวทนาที่ดีขึ้น โมหะก็อาจชักนำให้เกิดโลภะ เช่น ความพอใจ ติดใจ และความทะยานอยากได้ ดังนั้น โลภะ โทสะ และโมหะ จึงเป็นเหตุให้เกิดเวทนา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา พร้อมด้วยทุกขในวัฏสงสารที่เป็นผลของตัณหาหนทางเดียวที่จะป้องกันการเกิดขึ้นของตัณหาและความติดใจอยากได้อารมณ์ที่น่าพึงพอใจ ก็คือการเจริญสติกำหนดรู้ทุกครั้งที่มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เพื่อให้ตัณหาเข้าครอบงำ และชักนำไปสู่ความทุกข์ทั้งในปัจจุบันและในภพหน้า^{๑๕๖}

นิโรธ องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน เป็นความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหา ความสละ ความไถ่ถอนเสียได้ ความหลุดพ้น ความไม่ติดค้าง ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้นความไม่ติด ตัณหาละที่ปิยรูปสาดรูป ได้แก่ ทวาร ๖ มีจักขุ เป็นต้น และมีอัมมิจารเป็นที่สุด นั่นคือละตัณหาที่รูปนาม ชั้น ๕^{๑๕๗}

มรรค องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐ ทางดำเนินของพระอริยเจ้า เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ หรือ อริยฐาน ๘^{๑๕๘} การบหานกิเลส ๓ ประการ ได้แก่ ตัณหาคบหาน วิภังขณคบหาน สมุจเฉทคบหาน การจะเข้าถึงสมุจเฉทคบหานได้นั้น ต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง ด้วยการกำหนดสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม กำหนดรู้รูปนามปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน จนเกิดปัญญาญาณสามารถละอาสวะกิเลสทั้งปวงได้ตามลำดับขั้นของการบรรลุธรรม ซึ่งมีพระโสดาบัน เป็นต้น^{๑๕๙}

^{๑๕๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓๒.

^{๑๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๑๕๘} พระมหาสุทัศน์ สุขขุพัฒน์ (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๕๙} พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา), “ศึกษาวิธีละอาสวะในสัพพาสวสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

๓.๙ ผลการเจริญวิปัสสนาในอัสสาทสูตร

อัสสาทสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ ช่วงท้ายของพระสูตรปรากฏอานิสงส์ หรือ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยเริ่มจากการพิจารณาขันธ ๕ โดยความเป็นคุณ เป็นโทษ และเป็นธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขันธ ๕ ดังปรากฏอานิสงส์ในพระบาลีและพระสูตร ดังนี้

แต่เมื่อใดเรารู้ชัดว่าคุณโดยความเป็นคุณ รู้ชัดว่าโทษโดยความเป็นโทษ รู้ชัดว่าเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้นเราจึงจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ อันเป็นยอดเยี่ยมในโลกรวมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก รวมในหมู่สัตว์ทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์

อนึ่งญาณทัสสนะ^{๑๖๐} เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่าวิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^{๑๖๑}

จากเนื้อหาในอัสสาทสูตร ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ วิมุตติ ในที่นี้หมายถึง อรหัตตผล จึงเป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีก แต่จากที่ศึกษาพระสูตรที่มีเนื้อหาลักษณะใกล้เคียงกัน พบว่า การพิจารณาคุณ (อัสสาทะ) โทษ (อาทีนวะ) และธรรมาที่เป็นเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) ใน อุปาทานขันธ ๕ เป็นหนทางที่ดำเนินไปสู่อุบายบุคคลตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์เป็นที่สุด

ดังปรากฏในโสดาบันสูตร^{๑๖๒} และอรหันตสูตร^{๑๖๓} ว่าภิกษุทั้งปวงเมื่อใดอริยสาวกรู้ชัด ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และ เครื่องสลัดออกจากอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกรู้เราเรียกว่า เป็นโสดาบัน^{๑๖๔} ไม่มีทางตกต่ำ^{๑๖๕} มีความแน่นอนที่จะสำเร็จ สัมโพธิ^{๑๖๖} ในวันข้างหน้า

ภิกษุทั้งปวง เวลาใดภิกษุรู้ชัดว่า ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจาก อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริงเป็นผู้หลุดพ้น เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น ครานั้น ภิกษุผู้นั้น

^{๑๖๐} ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจุเวกขณะญาณญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนคือ สำนวจรู้มรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้วและนิพพาน, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔/๒๕๗.

^{๑๖๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

^{๑๖๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๙/๒๐๔.

^{๑๖๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๐/๒๐๕.

^{๑๖๔} โสดาบัน หมายถึง ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕.

^{๑๖๕} ไม่มีทางตกต่ำ หมายถึงไม่ตกไปในอบายภูมิ ๔, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๑๖๖} สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๓ เบื้องสูง คือสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒.

เราเรียกว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ได้แล้ว ทำกิจที่ควรทำได้เสร็จแล้ว ปลอดภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ของตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว^{๑๖๗} หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ซึ่งพระอรหันต์ที่บรรลุด้วยการพิจารณาคุณ (อัสสาหะ) โทษ (อาทีนวะ) และธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) ในอุปาทานชั้น ๕ เรียกว่า “พระปัญญาวิมุตติ” ตามที่ปรากฏในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ ของวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุบายสลัดออกจากวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถ่อมมัน ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุตติ”^{๑๖๘}

วิญญาณฐิติ ๗ ได้แก่ ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ) และ อายตนะ ๒ ได้แก่ อสัณฺญายาวและเนวสัณฺญานาสนัญญาภว สามารถใช้ชั้น ๕ แทนได้เพราะมีเนื้อหาครอบคลุมทั้งหมด ดังที่แสดงว่า ภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายติด หมดใคร่ ดับเสีย ไม่ถ่อมมันรูป เวทนา สัณฺญา สังขาร วิญญาณ จึงเรียกว่า พระปัญญาวิมุตติ^{๑๖๙}

พระปัญญาวิมุตติ^{๑๗๐} คือผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาได้แก่ ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา โดยอาศัยสมณะเท่าที่จำเป็นสำหรับเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกิดรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่นเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ดังนี้

- ๑) พระสุกขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน เมื่อถึงมรรค
- ๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อน จึงเจริญวิปัสสนาให้บรรลุ

อรหัตผล

- ๓) ปฏิสัมภทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภท ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ ได้แก่
 - ๓.๑ อตถปฏิสัมภท ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือแจ้งในความหมาย
 - ๓.๒ ธิมมปฏิสัมภท ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือแจ้งเจนในหลัก
 - ๓.๓ นิรุตติปฏิสัมภท ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือแจ้งเจนในภาษา
 - ๓.๔ ปฏิภาณปฏิสัมภท ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือแจ้งเจนในความคิดทันการ

ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นคุณ (อัสสาหะ) และโทษ (อาทีนวะ) และธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) จากอุปาทานชั้น ๕ พิจารณาด้วยสติสัมปชัญญะเนื่อง ๆ ย่อมเกิดวิปัสสนาญาณแก่กล้าตามลำดับ ตัดละกิเลสเข้าสู่ มรรค ผล นิพพาน หรือ วิมุตติ หมายถึงอรหัตผล ที่เรียกว่า พระปัญญาวิมุตติ เป็นผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

^{๑๖๗} สิ้นสังโยชน์ ในที่นี้หมายถึง บรรลุอรหัตผล, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๓๘/๑๓๙.

^{๑๖๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๕.

^{๑๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๕.

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕.

๓.๑๐ สรุปท้ายบท

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสารทสูตร เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่รู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ รู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ รู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการ มีรายละเอียดดังนี้ สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดขึ้น นี่เป็นคุณของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาพที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป, ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คือการสลัดออกไปจากรูป รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สมณะหรือพรหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง รู้ชัดคุณของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นคุณ รู้ชัดโทษของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นโทษ และรู้ชัดว่าการสลัดออกจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริง อย่างนั้นเป็นไปได้ ที่พวกเขาทั้งปวงเหล่านั้น จักรอรรสูรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ได้เอง หรือชักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ตามนั้น และผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรอรรสูรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งปวงได้ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า เมื่อใดที่เรารู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ รู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ รู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการ ตามความที่เป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้นเราจักจะยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก รวมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์รวมทั้งสมณพรหมณ์ เทวดาและมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบอีก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก เป็นต้น และการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยอบรมพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งความจริงของชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ แบบวิปัสสนายานิก พิจารณาพระไตรลักษณ์ พิจารณาชั้น ๕ พิจารณาอริยสัจ ๔ แล้วที่รู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ รู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ รู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการตามเป็นจริงเมื่อนั้นเราจักจะยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก ฯ เป็นต้น

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอัสสาทสูตร และเพื่อศึกษาการวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสและคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วรวบรวมข้อมูล เรียบเรียงบรรยายเชิง พรรณนาและตรวจสอบความถูกต้อง โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนาผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะไว้ ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรนี้ สามารถสรุปผลการศึกษาได้ตามวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ เนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร

อัสสาทสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยคุณของชั้น ๕ แสดงถึงธรรมที่เป็นคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๗ พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๙ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค มุลปัณณาสก์ ภาววรรค เป็นวรรคที่ว่าด้วยภาววรรคนี้จะมี ๑๑ พระสูตร ซึ่งอัสสาทสูตรเป็นพระสูตรในลำดับที่ ๕ ประกอบด้วยหลักธรรม ๔ ประการ ได้แก่ อัสสาทะ (คุณ) อาทินวะ (โทษ) นิสสรณะ (เครื่องสลัดออก) และชั้น ๕ (อุปาทานชั้น ๕)

อัสสาทสูตร แสดงกระบวนการของธรรม ที่เป็นคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ คุณ ธรรมที่เป็นโทษ ธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ,ธรรมที่เป็นคุณโดยความเป็นคุณ ได้แก่ อัสสาทะ หรือคุณ คือสภาวะที่ร่อยสลายที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้องกามคุณ เป็นสภาวะแห่งความยินดี ความพอใจ เป็นส่วนดีน่าชื่นชม รู้สึกถึงรสร้อยในกาม ซึ่งในอัสสาทสูตร กล่าวถึง สภาพที่สุขโสมนัสที่เกิดขึ้นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ชั้น ๕), ธรรมที่โทษโดยความเป็นโทษอาทินวะ หรือโทษ คือ ภาวะที่ไม่ร่อย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจ ซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นโทษ เป็นทุกข์เป็นส่วนเสีย เป็นผลร้ายได้แก่ โทษที่เกิดจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ชั้น ๕),

ธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ได้แก่ รู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ เครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการตามความเป็นจริง และชั้น ๕ เป็นไปตามพระไตรลักษณ์ เป็นต้น

จากเนื้อหาและหลักธรรมในอัสสาทสูตร ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาแบบวิปัสสนายานิก คือ การเจริญวิปัสสนาล้วน โดยการปฏิบัติด้วยสติสัมปชัญญะพิจารณาารูปนามเนื่อง ๆ ถึงคุณ โทษ และทางออกของอุปาทานชั้น ๕ จนแจ้งประจักษ์ด้วยปัญญาไปตามลำดับจนวิปัสสนาญาณแก่กล้า ตัดละกิเลสเข้าสู่ มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด

๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร เป็นการอบรมพัฒนาปัญญาผู้แจ้งตามความจริง ด้วยการรู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ รู้ชัดโทษโดยความเป็นโทษ และรู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ โดยการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งในข้อที่ ๑ คือการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ข้อที่ ๒ คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรแบบวิปัสสนายานิก ข้อที่ ๓ คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาพระไตรลักษณ์ ข้อที่ ๔ คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาชั้น ๕ ข้อที่ ๕ คือการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ เป็นต้น

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในข้อที่ ๑ คือการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ ๑) พิจารณาเห็นกายในกาย ๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต ๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งปวงอยู่ มีความพยายาม มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณา (ความโลภ) และโทมนัสในโลกได้ ข้อที่ ๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตรแบบวิปัสสนายานิก มี ๒ ประการ ได้แก่ สมถยานิก และ วิปัสสนายานิก โดยประการแรก สมถยานิก เป็นการเจริญสมถะก่อนวิปัสสนา โดยอาศัยสมาธิระดับอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ มีอารมณ์อยู่ในกรรมฐาน ๔๐ และประการที่สอง วิปัสสนายานิก เป็นการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยอาศัยสมาธิระดับฌณิกสมาธิในการพิจารณารูปนามจนเกิดปัญญาผู้ตามจริง มีวิปัสสนาภูมิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ เช่น ชั้น ๕ เป็นต้น ข้อที่ ๓ คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาพระไตรลักษณ์ได้แก่ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน คือเห็นรูปนามดับไปในขณะที่ดับ เห็นรูปนามเกิดในขณะที่เกิด เป็นญาณที่เห็นความเกิดดับ (เห็นไตรลักษณ์) ของนามรูปตาม ความเป็นจริง เป็นต้น ข้อที่ ๔ คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาชั้น ๕ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ โดยพิจารณากาย อันตั้งอยู่ด้วยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เป็นเพียงกองธาตุ ปราศจากความจำว่าเป็น หลิง ชาย

เรา เขา สัตว์ บุคคลเสียได้ เป็นต้น ข้อที่ ๕ คือการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ได้แก่
นี้ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว, นี้สมุทัย สมุทัยนี้ควรละ สมุทัยนี้ละแล้ว, นี้นิโรธ
นิโรธนี้ควรทำให้แจ้ง นิโรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว, นี้มรรค มรรคนี้ควรทำให้เจริญ มรรคนี้ทำให้เจริญแล้ว
เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมดจดดีแล้ว
เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้ เป็นต้น

กระบวนการวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ผู้วิจัยพบว่าเป็นกระบวนการแห่งการดับทุกข์ ที่
สอดคล้องกับหลักอริยสัจ ๔ เมื่อว่าโดยกิจ ๔ มีดังนี้

- (๑) ทุกข์สัจ คือ การกำหนดรู้ว่าชั้น ๕ เป็นที่อาศัยเกิดของสุขโสมนัส (คุณของชั้น)
- (๒) สมุทัยสัจ คือ การละจากชั้น ๕ ที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรผัน (โทษของชั้น)
- (๓) นิโรธสัจ คือ การทำให้แจ้งในชั้น ๕ กำจัดฉันทราคะด้วยนิพพาน (เครื่องสลัดออก)
- (๔) มัคคสัจ คือ การเจริญวิปัสสนา ตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าโดยย่อคือไตรสิกขา

ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร เมื่อใดที่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่าคุณโดย
ความเป็นคุณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่าโทษโดยความเป็นโทษ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่าเครื่องสลัด
ออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ เมื่อนั้นเรา (พระพุทธเจ้า) จึงจัก
ยืนยันว่า เป็นผู้ที่ตรัสรู้โดยชอบ โดยสัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก รวมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก ในหมู่สัตว์รวมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ อีกอย่างหนึ่ง ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้น
แล้วแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเรบอีก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ของเราไม่มีอีก วิมุตติ ใน
ที่นี้หมายถึง อรหัตตผล เรียกว่า ปัญญาวิมุต เป็นผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาอัน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร สำหรับบุคคลที่สนใจศึกษาโดยนำ
ข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างอื่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยนี้จะมีข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการ
พัฒนาให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ มีประเด็นข้อเสนอแนะ ดังนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. ควรวิจัยเนื้อหาหลักธรรมการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกาตตนสูตร ใน
พระไตรปิฎกที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อจะได้เปรียบเทียบข้อมูลว่าตรงกัน หรือแตกต่างกันในด้านใด
และเพื่อจะได้นำเสนอผู้เชี่ยวชาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้ตรวจสอบแก้ไข พร้อมทั้งเป็นฐานข้อมูล
ในการศึกษาค้นคว้า และนำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

๒. ควรศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวทางการเจริญอริยสัจ ๔ ให้เข้าใจตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้อง ทั้งยังเป็นการสนับสนุนการเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้อง ไม่ผิดจากพระไตรปิฎกอีกด้วย ทั้งนี้ สำหรับผู้ที่มีความสนใจจะศึกษา ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำสารนิพนธ์ในครั้งต่อไป จึงตั้งประเด็นการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ผู้ศึกษายังขาดประสบการณ์ จึงอาจทำให้ส่วนใดส่วนหนึ่งบกพร่องไปบ้าง ทั้งนี้ยอมรับว่างานศึกษา อาจยังไม่ครอบคลุมถึงสาระสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนของประเด็นเกี่ยวกับ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัสสาทสูตร ที่พระพุทธองค์แสดงไว้โดยสังเขป ที่น่าสนใจต่อนักปฏิบัติธรรมที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

ดังนั้น สำหรับผู้ที่สนใจต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาขอเสนอแนะหัวข้อการศึกษาในครั้งต่อไปเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในเนื้อหามากยิ่งขึ้น ดังนี้

- ๑) ศึกษาคุณของเวทนาชั้นธัมมิกในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๒) ศึกษาโทษของเวทนาชั้นธัมมิกในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเดปีฎกั ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

_____. ฎีกาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๒.

_____. ปกรณ์เสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาธรรม, ๒๕๕๑.

จำลอง ดิษยวณิช วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์. เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณชิตาภิวังศ์. ธรรมโฆษณ์อรรถานุกรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตาตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๖.

_____. รู้แจ้งในชาตินี้. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด,

๒๕๕๐.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

ประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒.

- _____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- พระพุทฺธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระพุทฺธโฆสอาจารย์ รจนา. สมเด็จพระพุทฺธชินวงศ์ ตรวจชำระ. พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์. แปลและอธิบาย. **วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑-๒**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.
- พระมหาสมปอง มุกีโต. แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ปริจเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๐.
- _____ . **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฎิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ . **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ. พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๓๕.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ. พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘.
- พระอนุรุธะ. พระญาณธะ. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี. แปลโดย พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พุทธทาสภิกขุ. **ปรมัตถสภาวะธรรม** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕.
- สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร** กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนา อินเตอร์พรีนซ์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๑.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญโญ). “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระปลัดทะนงค์ ชยนิโต (เทพนิยม), “ศึกษาการวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา: เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา), “ศึกษาวิธีละอาสวะในสัมพาสวสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสมพร สัจจญาโณ (ไชยยะ), “ศึกษาทุกขสังขะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

อสุทาสุตต

พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

สังยุต]

๓. ภารวคค ๕. อสสาทสุต

๒๓

๕. อสสาทสุต

[๒๖] สาวกตินิทาน. ปุพฺพเว เม ภิกฺขเว สมุโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพรธิสฺสคฺคสฺสเว สโต เอกทโทสิ "โก นุ โข รูปสฺส อสฺสาโท โก อาทินโว ก็ นิสฺสรณํ? โโก เวทนาย อสฺสาโท โก อาทินโว ก็ นิสฺสรณํ? โโก สญฺฉาย อสฺสาโท โก อาทินโว ก็ นิสฺสรณํ? โโก สงฺขารานํ อสฺสาโท โก อาทินโว ก็ นิสฺสรณํ? โโก วิญฺญาณสฺส อสฺสาโท โก อาทินโว ก็ นิสฺสรณนฺ"ติ? ทสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอกทโทสิ "ยํ โข รูปํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ, ยํ รูปสฺส อสฺสาโท, ยํ รูปํ อนิจฺจํ ทฺกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, ยํ รูปสฺส อาทินโว, โย รูปสฺมี จนฺทรากวินโย จนฺทรากปฺปหานํ, อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณํ. ยํ เวทนํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ, ยํ เวทนาย อสฺสาโท, ยา เวทนา อนิจฺจา ทฺกฺขา วิปริณามธมฺมา, อิทํ เวทนาย นิสฺสรณํ. ยํ สญฺฉํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ ๖เป๖ ยํ สงฺขารे ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ, ยํ สงฺขารานํ อสฺสาโท, ये สงฺขารว อนิจฺจา ทฺกฺขา วิปริณามธมฺมา, ยํ สงฺขารานํ อาทินโว, โย สงฺขารสฺ จนฺทรากวินโย จนฺทรากปฺปหานํ, อิทํ สงฺขารานํ นิสฺสรณํ. ยํ วิญฺญาณํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ, ยํ วิญฺญาณสฺส อสฺสาโท, ยํ วิญฺญาณํ อนิจฺจํ ทฺกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, ยํ วิญฺญาณสฺส อาทินโว, โย วิญฺญาณสฺมี จนฺทรากวินโย จนฺทรากปฺปหานํ, อิทํ วิญฺญาณสฺส นิสฺสรณํ.

ยาวกิวฺฉยฺหํ ภิกฺขเว อิมสํ ปญฺจนฺนํ อฺปาทานกฺขนฺธานํ เอวํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโท อาทินวญฺจ อาทินวโต นิสฺสรณญฺจ นิสฺสรณโต ยถากฺกํ น อพฺภวญฺฉาสี, เหนว ทาวาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โสเก สมารเก สพฺรุหมฺเก สสฺสมณพฺราหมณฺนิยา ปชาย สเทวมนฺตฺสาย "อนฺนคฺครํ สมฺมาสมุโพธิ อภิสมฺพุทฺธโร"ติ ปจฺจวญฺฉาสี. ยโต จ โขหํ ภิกฺขเว อิมสํ ปญฺจนฺนํ อฺปาทานกฺขนฺธานํ เอวํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโท อาทินวญฺจ อาทินวโต นิสฺสรณญฺจ นิสฺสรณโต ยถากฺกํ อพฺภวญฺฉาสี. อดาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โสเก สมารเก สพฺรุหมฺเก สสฺสมณพฺราหมณฺนิยา ปชาย สเทวมนฺตฺสาย "อนฺนคฺครํ สมฺมาสมุโพธิ อภิสมฺพุทฺธโร"ติ ปจฺจวญฺฉาสี. ฉาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อฺกฺปาทิ, อฺกฺปปา เม วิมฺกฺติ, อยมนฺตฺสิมา ชาติ นคฺคิทานิ ปฺนพฺภวโวกิ. ปญฺจมี.

ภาคผนวก ข

อัสสาทสูตร

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค

เล่มที่ ๑๗, ข้อ, ๒๖ หน้า ๓๘.

พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

๕. อัสนาสสูตร ว่าด้วยคุณของขันธ

[๒๖] เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดดังนี้ว่า ‘อะไรหนอเป็นคุณ^๑ อะไรเป็นโทษ^๒ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป

อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา

อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสัญญา

อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร

อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ’

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความคิดต่อไปดังนี้ว่า ‘สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ^๓’ ในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป

สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยเวทนาเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของเวทนา สภาพที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของเวทนา ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา

สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยสัญญาเกิดขึ้น ฯลฯ

^๑ **คุณ** (อัสนาสะ) หมายถึงสภาวะที่อโรยหรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้องกามคุณ (อง.จตุกก.อ. ๒/๑๐/๒๘๘, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๐/๒๘๘)

^๒ **โทษ** (อาทินวะ) หมายถึงสภาวะที่ไม่อโรย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ (อง.จตุกก.อ. ๒/๑๐/๒๘๘, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๐/๒๘๘)

^๓ **ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ** ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (อง.ติก.อ. ๒/๑๐๔/๒๕๗)

สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยสังขารเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของสังขาร สภาพที่สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของสังขาร ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร

สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยวิญญาณเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของวิญญาณ สภาพที่วิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของวิญญาณ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณ นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ

ภิกษุทั้งหลาย ตราบใด เรายังไม่รู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ ตรานั้น เราก็คงไม่ยืนยันว่า ‘เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์’

แต่เมื่อใดเรารู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ เครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้นเราจึงจะยืนยันว่า ‘เป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์’

อนึ่ง ญาณทัสสนะ^๑ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า ‘วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก’^๒

อัสนาสุตตที่ ๕ จบ

^๑ ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจเวกขณะญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจรู้มรรคผลกิเลสที่ละได้แล้ว และนิพพาน (อง.ตัก.อ. ๒/๑๐๔/๒๕๗)

^๒ ดูเทียบ ส.สพ. (แปล) ๑๘/๑๓/๑๑-๑๒

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ ฉายา/ นามสกุล	: พระโกสินทร์ อินทปญโญ (โพธิ์แก้ว)
ว/ ด/ ปี เกิด	: วันอาทิตย์ ที่ ๑๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๕
สถานที่เกิด	: บ้านนาพระยา เลขที่ ๑๑๖ หมู่ ๖ ตำบลหนองโรง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี
การศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๕๘ การศึกษาจบมัธยมศึกษาชั้นเอก วัดไชยชุมพลชนะสงคราม จังหวัดกาญจนบุรี : พุทธศักราช ๒๕๕๖ การศึกษาจบปริญญาตรีพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ห้องเรียนวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
ประสบการณ์ทำงาน	: เป็นพระพี่เลี้ยงสามเณรภาคฤดูร้อนวัดไชยชุมพลชนะสงครามตำบลบ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ๗๑๐๐๐
ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา	: โครงการทดสอบภาคปฏิบัติ ๑ เดือน หลักสูตรวิปัสสนากาวนา มจร วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม วันที่ ๑-๓๑ พฤษภาคม ๒๕๕๙ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน ระยะเวลา ๑ หลักสูตรพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา รุ่นที่ ๑๒ ระหว่างวันที่ ๘ กรกฎาคมถึงวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๖๐ รวมระยะเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ระยะเวลา ๒, วันที่ ๔ พฤศจิกายนถึงวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๖๐ รวมระยะเวลา ๑ เดือน ณ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) ตำบลคำด้วง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี ระยะเวลา ๓, วันที่ ๕ ธันวาคม ถึงวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๑ รวมระยะเวลา ๒ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติสมาธิกาวนามหาสี กรุงเทพมหานคร สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมา
อุปสมบท	: วันที่ ๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖
สังกัด	: วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ตำบลบ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี พระครูกาญจนวงศ์ เป็นพระอุปัชฌาย์จารย์ พระครูกาญจนสมาจาร เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระครูวิโรจน์กาญจนโสภิต เป็นพระอนุสาวนาจารย์

ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๙
ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ตำบลบ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี
๗๑๐๐๐
เบอร์โทรมือถือ : ๐๖๓-๗๒๔-๗๒๑๙